

ISSN (print) 2518-7600

ISSN (online) 2524-1060

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2022-16>

Society. Document. Communication

Соціум. Документ. Комунікація

СЕРІЯ «ІСТОРИЧНІ НАУКИ»

Випуск 16, 2022

Society. Document. Communication (2022). Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav. Volume 16. 196 p.

The collection publishes scientific articles on topical issues of historical science, archeology, historiography, source studies and special historical disciplines (original research results in the field of scientific discipline of documentation, library and publishing affairs, social communications and socio-humanitarian at the national and international levels) theory and practice of research in the field of modern educational and methodical technologies of specialists training are presented. Messages, opinions, reviews, information about scientific life are placed separately.

For researchers, teachers, postgraduate students, students.

SERIES «HISTORICAL SCIENCES»

Editorial Board:

Svitlana V. Orlyk, Dr. Sc. in Historical Sciences, Professor (*Editor-in-Chief*);
Viktor V. Kuibida, Dr. Sc. in Historical Sciences, Professor (*Deputy Editor-in-Chief*);
Alla M. Zlenko, Ph. D. in Historical Sciences, Associate Professor (*Responsible Secretary*);
Oksana V. Pluzhnyk, Ph. D. in the Area of Education / Pedagogics (*Technical Secretary*);
Oksana O. Lutsyk, Ph. D. in the Area of Education / Pedagogics (*Technical secretary*).

Responsible Editors:

Ivan P. Kutsyi, Dr. Sc. In Historical Sciences, Associate Professor;
Mykola I. Nikolaiev, Dr. Sc. in Historical Sciences, Independent researcher;
Nataliia O. Pasichnyk, Dr. Sc. in Historical Sciences, Professor;
Renat Ya. Rizhniak, Dr. Sc. in Historical Sciences, Professor;
Halyna H. Sitchkarenko, Dr. Sc. in Historical Sciences, Associate Professor;
Olena D. Isaikina, Ph. D. in Historical Sciences, Associate Professor;
Andrii S. Boiko-Haharin, Ph. D. in Historical Sciences, Associate Professor.

International Editorial Board:

Elena H. Kazimianets, Doctor in Humanities, Associate Professor (Lithuania);
Dileta Iataugaite, Doctor in Humanities, Associate Professor (Lithuania);
Volodymyr V. Menshykov, Doctor in Sociology, Professor (Latvia).

For publication in the Collection, the authors must submit materials designed in accordance with the requirements for the Editorial Board of the collection. The authors of the materials bear full responsibility for the accuracy of the information covered in them, as well as for the compliance of the materials with the norms of legislation, morality and ethics. The materials provided by the authors must not contain insulting statements, manifestations of aggression or national, religious, racial and other discrimination, which can lead to interethnic and racial hatred, violate international legal norms and legislation. The authors are responsible for the views, opinions, results and conclusions presented in the articles, the accuracy of the information in the articles, the accuracy of titles, surnames and citations. Authors for publication in the Collection should submit materials covering the original results of their own research on issues corresponding to the thematic focus of the collection “Society. Document. Communication». Plagiarism in all its forms is regarded as unethical behavior and is unacceptable. Authors are responsible for detecting plagiarism in submitted materials.

Recommended for printing by Scientific Council of Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav (protocol № 4 of November 24, 2022).

Registered as scientific specialized edition of Ukraine, specialty «Historical Sciences» (Decree of Ministry of Education and Science of Ukraine № 693 of 10.05.2017).

By the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 886 dated 02.07.2020 and according to the resolution of the Attestation Board of the Ministry of Education and Science of Ukraine a collection of scientific works «Society. Document. Communication» is included to the List of scientific professional publications of Ukraine, category «B».

Address of the Editorial Board: 08400, Pereiaslav, 30, Sukhomlynskoho Str., office 312.

E-mail: redkolegiasdk@gmail.com

Corrector: Maryna Navalna.

English accompaniment: Valentyna Krykun, Olesia Skliarenko.

Founder and issuer: Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav
08400, Pereiaslav, 30, Sukhomlynskoho Str.

Certificate on inclusion to the State Publisher Register: series KB, № 21860-11760 P dated 21.12.2015 p.; series KB, № 23991-13831 P dated 19.06.2019 p.; series KB, № 25192-15132 IIP dated 20.07.2022 p.

International information and scientometric data base: Google Scholar, Academic Resource Index – ResearchBib, ULRICHSWEB, National Library of Ukraine after V.I Vernadskiy, Ukrainian Scientific Journals.

Society. Document. Communication. Соціум. Документ. Комунікація. зб. наук. праць.
Переяслав: ФОП Домбровська Я.М. 2022. Вип. 16. 196 с.

У збірнику публікуються наукові статті з актуальних питань історичної науки, археології, історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін (оригінальні результати досліджень у галузі документознавства, бібліотечної та видавничо-поліграфічної справи, соціальних комунікацій та соціогуманітаристики на національному та міжнародному рівнях), представлена теорія і практика досліджень у галузі сучасних навчально-методичних технологій підготовки фахівців. Особливо розглядаються повідомлення, рецензії, огляди, інформація про наукове життя.

Для наукових працівників, викладачів, аспірантів, студентів.

СЕРІЯ «ІСТОРИЧНІ НАУКИ»

Редакційна колегія:

Орлик С.В., доктор історичних наук, професор (*головний редактор*);
Куїбіда В.В., доктор історичних наук, професор (*заступник головного редактора*);
Зленко А.М., кандидат історичних наук, доцент (*відповідальний секретар*);
Плужник О.В., доктор філософії в галузі освіти/педагогіки (*технічний секретар*);
Луцик О.О., доктор філософії в галузі освіти/педагогіки (*технічний секретар*).

Відповідальні редактори:

Кущий І.П., доктор історичних наук, доцент;
Ніколаєв М.І., доктор історичних наук, академік;
Пасічник Н.О., доктор історичних наук, професор;
Різняк Р.Я., доктор історичних наук, професор;
Січкаренко Г.Г., доктор історичних наук, доцент;
Ісайкіна О.Д., кандидат історичних наук, доцент;
Бойко-Гегарін А.С., кандидат історичних наук, доцент.

Міжнародна науково-редакційна рада:

Казімянец Є.Г., доктор гуманітарних наук, доцент (Литва);
Ятаутайте Д., доктор гуманітарних наук, доцент (Литва);
Меньшиков В.В., доктор соціологічних наук, професор (Латвія).

До публікації у Збірнику автори мають подавати матеріали, оформлені відповідно до вимог, що висуваються Редакційною колегією збірника. Авторі матеріалів несуть повну відповідальність за достовірність інформації, що в них висвітлюється, а також за відповідність матеріалів нормам законодавства, моралі та етики. Надані авторами матеріали не повинні містити образливі висловлювання, прояви агресії чи національної, релігійної, расової та іншої дискримінації, які можуть призвести до міжнародної та расової ворожнечі, порушують міжнародні правові норми і законодавство. Авторі несуть відповідальність за погляди, думки, результати і висновки, викладені в статтях, достовірність інформації у статтях, точність назв, прізвищ та цитат. Авторі для публікації у Збірнику мають подавати матеріали, що висвітлюють оригінальні результати власних досліджень з питань, які відповідають тематичній спрямованості збірника «Соціум. Документ. Комунікація». Плагіат у всіх його формах розцінюється як неетична поведінка і є неприйнятним. Авторі несуть відповідальність за виявлення плагіату у наданих матеріалах.

Рекомендовано до друку Вченою радою Університету Григорія Сковороди в Переяславі (протокол № 4 від 24 листопада 2022 р.).

Наказом Міністерства освіти і науки України № 693 від 10.05.2017 р. збірник наукових праць «Соціум. Документ. Комунікація» зареєстрований як наукове фахове видання України («Історичні науки»).

Наказом Міністерства освіти і науки України № 886 від 02.07.2020 р. відповідно до рішення Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України збірник наукових праць «Соціум. Документ. Комунікація» внесений до Переліку фахових видань України, категорія «Б».

Адреса редакційної колегії: 08400, м. Переяслав, вул. Сухомлинського, 30, к. 312.

E-mail: redkolegiasdk@gmail.com

Коректор: Марина Навальна.

Англомовний супровід: Валентина Крикун, Олеся Скляренко.

Засновник та видавець: Університет Григорія Сковороди в Переяславі
08400, м. Переяслав, вул. Сухомлинського, 30.

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
серія КВ, № 21860-11760 Р від 21.12.2015 р.; серія КВ, № 23991-13831 Р від 19.06.2019 р.; серія КВ, № 25192-15132 ПР від 20.07.2022 р.

Міжнародні інформаційні та наукометричні бази даних: Google Scholar, Academic Resource Index – Research Bib, ULRICHSWEB, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Українські наукові журнали.

CONTENT

HISTORICAL STUDIES

Barabash Viktoriia, Kolomiets Olena

ACTIVITIES OF CULTURAL AND INFORMATION
CENTERS IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW.....10

Hliebova Liudmyla, Bondarenko Hanna

DOCUMENTS OF THE SUBFUND OF THE
DEPARTMENT IN THE ELECTRONIC ARCHIVE OF THE
UNIVERSITY.....27

Demuz Inna, Sichkarenko Halyna

THE IMAGE OF THE «SOVIET MAN» IN THE
CONTEXT OF THE PROBLEM OF DUAL LANGUAGE
DURING THE PERIOD OF «STAGNATION».....47

Kolomiets Olena, Holovata Oksana

ETHNOANTHROPOLOGICAL RESEARCH IN UKRAINE
IN THE 60'S - 70'S OF THE XIX CENTURY.....65

Levchenko Inna, Berezanska Iryna

RUSSIFICATION AS ONE OF THE METHODS OF
DESTROYING UKRAINIAN IDENTITY IN 1970–1980.....85

Molotkina Valentyna, Tarapon Oksana

HISTORICAL DOCUMENTS AS A MEANS OF ACTIVATION
OF STUDENTS' COGNITIVE ACTIVITIES IN HISTORY
LESSONS.....107

Ostapchuk Oleksii

ACTIVITIES OF INFORMAL ORGANIZATIONS, THEIR
RESISTANCE TO SOVIET PROPAGANDA AND THE
INFLUENCE ON SOCIO-POLITICAL THOUGHT OF THE
LATE 80'S.....130

Potapenko Ruslana, Tarapon Oksana

METHODS OF WORKING WITH CONDITIONAL
GRAPHIC VISUALIZATION IN HISTORY LESSONS.....151

Sustrietov Anatolii

HISTORIOGRAPHY OF MONEY CIRCULATION
IN THE ERA OF THE UKRAINIAN REVOLUTION
IN 1917–1921.....165

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Барабаш Вікторія, Коломієць Олена ДІЯЛЬНІСТЬ КУЛЬТУРНО-ІНФОРМАЦІЙНИХ ЦЕНТРІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	10
Глебова Людмила, Бондаренко Ганна ДОКУМЕНТИ ПІДФОНДУ КАФЕДРИ В ЕЛЕКТРОННОМУ АРХІВІ УНІВЕРСИТЕТУ.....	27
Демуз Інна, Січкаренко Галина ОБРАЗ «РАДЯНСЬКОЇ ЛЮДИНИ» У КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ ДВОВОМНОСТІ В ПЕРІОД «ЗАСТОЮ».....	47
Коломієць Олена, Головата Оксана ЕТНОАНТРОПОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ У 60-Х – 70-Х РОКАХ ХІХ СТ.....	65
Левченко Інна, Березанська Ірина РУСИФІКАЦІЯ ЯК ОДИН З МЕТОДІВ ЗНИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У 1970–1980-Х РР.....	85
Молоткіна Валентина, Тарапон Оксана ІСТОРИЧНІ ДОКУМЕНТИ ЯК ЗАСІБ АКТИВІЗАЦІЇ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ.....	107
Остапчук Олексій ДІЯЛЬНІСТЬ НЕФОРМАЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ, ЇХ СПРОТИВ РАДЯНСЬКІЙ ПРОПАГАНДІ ТА ВПЛИВ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНУ ДУМКУ КІНЦЯ 80-Х РОКІВ...	130
Потапенко Руслана, Тарапон Оксана МЕТОДИКА РОБОТИ З УМОВНО-ГРАФІЧНОЮ НАОЧНІСТЮ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ.....	151

Сустрєтов Анатолій

ІСТОРІОГРАФІЯ ГРОШОВОГО ОБІГУ ДОБИ

УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.....165

УДК 021.4+930.25

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2022-16-10-26>

**ACTIVITIES OF CULTURAL AND INFORMATION
CENTERS IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW**

**ДІЯЛЬНІСТЬ КУЛЬТУРНО-ІНФОРМАЦІЙНИХ
ЦЕНТРІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**

Вікторія Барабаш,

*кандидат педагогічних наук,
доцент, доцент кафедри
історії, археології,
інформаційної та архівної
справи*

E-mail: viktoria-k67@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8560-0851>

*Центральноукраїнський
національний технічний
університет,
пр.-т Університеський, 8,
м. Кропивницький, Україна,
25006*

Viktoriia Barabash,

*Ph.D. in Pedagogical sciences,
associate professor of the
department of public sciences,
information and archival affair*

E-mail: viktoria-k67@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8560-0851>

*Central Ukrainian National
Technical*

*8, University Prospect,
Kropyvnytskyi, Ukraine,
25006*

Олена Коломієць,

*кандидат педагогічних
наук, доцент кафедри
суспільних наук, інформаційної
та архівної справи*

E-mail:

kolomietselena1964@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0085-7605>

Olena Kolomiets,

*Ph.D. in Pedagogical
sciences, associate professor of
the department of public
sciences, information and
archival affair*

E-mail:

kolomietselena1964@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0085-7605>

Центральноукраїнський
національний технічний
університет,
пр.-т Університеський, 8,
м. Кропивницький, Україна,
25006

Central-Ukrainian National
Technical University,
8, Universytetskyi Prospect,
Kropyvnytskyi, Ukraine,
25006

ABSTRACT

Currently, cultural and information centers not only activate cultural cooperation, they play a special role in the process of formation of civil society, build a solid foundation for the formation of Ukrainian information content. By involving the population in a wide range of actions and events, information centers contribute to increasing civic activity of people, form patriotism and civic consciousness in them, help create a special social microclimate in all spheres of social life.

A comprehensive analysis of the information institutions of the region allows us to single out certain practical accents of the activities of these institutions. Thus, the most common types of activities of the Regional Universal Scientific Library named after D. I. Chyzhevskiy in the conditions of martial law were lectures by leading scientists of the region, in particular historians and philologists; master classes organized for citizens and immigrants; cultural street actions, round tables, artistic presentations.

The employees of the State Archive of the Kirovohrad region focused on the digitization of archival documents and active participation in all-Ukrainian and international conferences and seminars, as well as the organization and holding of virtual exhibitions dedicated to current issues.

The activities of cultural and information centers are aimed at increasing the prestige and security of the state, because only under the condition of balanced cooperation of information institutions, Ukraine is capable of decently resisting the russian occupation both on the battlefield and in the information war.

Keywords: *Ukraine, cultural and information centers, library, archive, martial law, activity of information institutions, communication.*

Постановка проблеми. В усі часи інформація була потужним глобальним ресурсом, і сьогодні в умовах російсько-української війни та активного поширення державою-агресором дезінформації пріоритетним питанням національної безпеки є реалізація єдиної інформаційної політики України.

Культурно-інформаційні центри нині не лише активізують культурне співробітництво, вони відіграють особливу роль у процесі становлення громадянського суспільства, вибудовують міцний фундамент формування українського інформаційного контенту. Залучаючи населення до багатьох своїх акцій і заходів, інформаційні центри сприяють підвищенню громадянської активності людей, формують у них патріотизм, громадянську свідомість, допомагають створювати особливий суспільний мікроклімат у всіх сферах суспільного життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інформація є важливим соціальним, економічним і політичним потенціалом людства. В умовах безперервного збільшення обсягів інформації постає проблема її генерування й оптимізації. Відповідно до цього змінюються форми й способи роботи з величезними обсягами нових знань та інформації. Цей процес супроводжується змінами в усіх галузях людської діяльності, зокрема і в бібліотечній. Введення в усі напрями людського життя новітніх інформаційних технологій і їхній швидкий розвиток спричиняють фундаментальні зрушення в соціально-культурних та економічних засадах суспільного буття взагалі, що спонукає сучасні культурно-інформаційні установи якісно змінювати свою діяльність і переосмислювати свої головні завдання.

Актуальною і затребуваною є проблема національних інформаційних ресурсів як важливого чинника формування вітчизняного соціокультурного простору, яку досліджують провідні вчені сучасності. Вагомий внесок у розробку проблеми функціонування національних інформаційних ресурсів на основі національної інформаційної традиції зробили О. Онищенко, М. Горовий, В. Попик (Онищенко, Горовий, Попик, 2014). Автори аналізують національні ресурси як цінний фактор суспільної організації в умовах розвитку інформаційного суспільства.

Сьогодні особливої актуальності набуває проблема соціальної комунікації, тож доцільно звернутися до наукового дослідження І. Левченко, яка слушно зазначає: «Світова спільнота ставить перед кожною державою виключно складні питання щодо проведення відповідної інформаційно-комунікаційної політики з метою адаптації своїх громадян до умов життя в новому інформаційно-комунікаційному просторі, формуючи нове бачення прав та обов'язків людини щодо задоволення інформаційно-комунікаційних потреб у суспільстві і, таким чином, готувати своїх громадян до життя в нових реаліях світу, життєдіяльність якого засновано на використанні інформації в якості головного ресурсу розвитку» (Левченко І, 2022).

На окрему увагу заслуговують наукові розвідки Г. Почепцова, який акцентує на важливості продукування національного інформаційного продукту. Учений справедливо зазначає, що ми не будемо переможцями, якщо нає продукуватимемо власний інформаційний продукт. (Почепцов, 2012).

Сучасні бібліотеки трансформувалися у надпотужні культурно-інформаційні центри, які не просто концентрують та розподіляють інформаційні потоки, а й виступають ретрансляторами державної ідеології та суспільних ідей. Участь бібліотек і їхніх інформаційно-аналітичних підрозділів у забезпеченні інформаційного супроводу процесів управління

суспільним розвитком містить монографічне дослідження Т. Гранчак «Бібліотека в інформаційному супроводі управління суспільними процесами: політико-комунікаційний аспект» (Гранчак, 2014). Роль і призначення бібліотеки в сучасному інформаційному просторі перебуває у центрі уваги С. Гарагулі (Гарагуля, 2014). Важливою та інформативною для нашого дослідження є монографія О. Воскобойнікової-Гузевої, присвячена стратегії розвитку бібліотечно-інформаційної сфери України (Воскобойнікова-Гузева, 2014).

Цінність інформаційних ресурсів архівних установ полягає у тому, що їх документна інформація може використовуватися для дослідження вітчизняної та світової культури та для розробки економічних і соціальних прогнозів у сфері науково-технічного розвитку України, підвищуючи престиж держави. Проблемі розвитку сучасних архівних установ України присвячено ряд наукових досліджень, зокрема праці А. Алексеєнко, М. Балишева «Архіви – зберігачі історії науки і техніки: інституціоналізація в Україні архівного зберігання науково-технічної документації» (Алексеєнко, Балишев, 2017); Г. Боряка «Інформатизація архівної галузі сьогодні: поточні здобутки і завдання формування електронних ресурсів» (Боряк, 2004); В. Бездрабко «Архів, архівіст, архівна культура: ідея, метафора, постання майбутнього образу» (Бездрабко, 2018). М. Палієнко «Образ «архіву» в сучасному науковому дискурсі: множинність інтерпретацій» (Палієнко, 2016) та інші.

Мета статті: проаналізувати та узагальнити досвід діяльності культурно-інформаційних установ регіону, зокрема Обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д. І. Чижевського та Державного архіву Кіровоградської області в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Однією з головних ознак інформаційних установ є те що їх діяльність має найбільш дійсні й позитивні перспективи в реалізації та закріпленні людських ідеалів, цінностей і норм гармонійного розвитку в сучасному світі.

Як слушно зазначають дослідники, «національні бібліотеки стають символами державної незалежності та самобутності. Як новий інститут державності вони були орієнтовані на здійснення функцій, які умовно можна охарактеризувати як функції «національної пам'яті» (Онищенко, 93). Тож, безумовно, прямими завданнями цих культурно-інформаційних установ є не тільки забезпечення передачі наступним поколінням певної системи цінностей, зокрема цінності збереження та зміцнення національної незалежності та суверенітету, а й консолідація нації, підвищення її інтелектуального рівня, розвиток і захист національного інформаційного простору.

Ілюстративним у цьому контексті є досвід діяльності Обласної наукової бібліотеки імені Дмитра Чижевського. Моніторинг діяльності відділів бібліотеки, зокрема краєзнавства, мистецтва, рідкісних та цінних видань, відділу документів з економічних, технічних та природничих наук дозволив окреслити такі види і форми роботи:

1. Реалізація освітніх проєктів. У перші дні воєнного стану у роботодавців та й самих працівників виникло чимало запитань щодо подальшої роботи. В межах проєкту «Інформаційна платформа з питань праці» компетентні спеціалісти надавали роз'яснення ключових змін, які відбулися у трудовому законодавстві, зокрема начальника відділу з питань експертизи умов праці управління Держпраці у Кіровоградській області Олена Хіміч професійно прокоментувала наявні зміни. У цьому ж ключі відбувалася зустріч із заступницею начальника відділу нагляду на виробництві і на об'єктах підвищеної небезпеки Тетяною Петровою з виступом на тему: «Вимоги безпечної експлуатації автомобільних заправних станцій та автомобільних газозаправних пунктів». Керівниця відділу нагляду в агропромисловому комплексі та соціально-культурній сфері Управління Держпраці у Кіровоградській області Ірина Чирва поділилася своїми думками щодо того, як аграріям захистити

працівників під час воєнного стану, які заходи потрібно вжити, щоб створити безпечні та безаварійні умови праці.

Ще один спільний проєкт Обласної універсальної наукової бібліотеки імені Дмитра Чижевського з навчально-методичним центром цивільного захисту та безпеки життєдіяльності Кіровоградської області «Вчимося діяти у надзвичайних ситуаціях» включав проведення лекцій з питань загальних правил безпеки, поведіння у натовпі, безпеки на транспорті, дій при вибухах різного походження, укриття в захисних спорудах та правил поведінки в них тощо. У сучасних умовах проблемою державної та суспільної значущості стає забезпечення безпеки життєдіяльності населення, збереження головної цінності – її громадян, їх здоров'я і життя. На даний час, ситуація в Україні щодо виникнення небезпечних ситуацій, техногенних аварій і катастроф характеризується як дуже складна, тож, затребуваною і актуальною була лекція на тему «Як діяти при виникненні техногенних катастроф».

У рамках просвітницького проєкту «Україна у роки Другої світової війни: маловідомі сторінки», кандидат історичних наук, доцент ЦДПУ імені Володимира Винниченка Олександр Чорний провів серію публічних лекцій: Україна у роки Другої світової війни: маловідомі сторінки; Напад Німеччини на СРСР. Оголошена неоголошена війна; Літо 1941. Зелена Брама. Героїзм і трагедія 6-ї та 12-ї армій; Сталінський наказ №270 в історії німецько-радянської війни; Переломний 1943: що не так?; Битва за Дніпро: літо 1943 – весна 1944; Війна і пропаганда. Якими були тогочасні засоби масової інформації, якими були пропагандистські технології під час Другої світової і як вони впливали на суспільну думку.

З травня у бібліотеці розпочато новий проєкт «Розмови про літературу із Сергієм Михидою». У рамках проєкту запропоновано усім охочім розвивати свої уявлення про українську літературу, спілкуючись, вдосконалювати розмовну українську мову на щотижневих зустрічах із доктором філологічних наук, професором Центральноукраїнського

державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка – Михидою Сергієм Павловичем.

2. Вуличні акції. Першого квітня, в Міжнародний день птахів, на прибудинковій території обласної бібліотеки імені Дмитра Чижевського відбулася вулична акція «Хай буде мир на Україні!». Для кропивничан та гостей міста було запропоновано власноруч виготовити паперових голубів – символів миру – та на їхніх крилах написати побажання на підтримку Збройним Силам та народу України у боротьбі з російськими окупантами за свою свободу та незалежність.

3. Навчально-практична діяльність. Даний напрямок роботи представляє ряд мистецьких практик, зокрема майстер-класи з нейрографіки, зі скетчингу від Марії Грім; безкоштовні тижневі комп'ютерні курси при Інтернет-Центрі бібліотеки «Світ цифрової грамотності для кожного»; діяльність онлайн-клубу розмовної англійської мови з Біллом Томсоном на платформі Zoom та інші.

4. Літературні презентації, виставки: презентація третьої поетичної книги «Третя ластівка» молодого талановитого поетеси Ольги Могильди; презентація раритетного видання 1936 року «Українська народна пісня». Доречно буде зазначити, що у створенні збірки пісень брав участь батько українського модерну, розробник українського державного герба, прийнятого Центральною Радою, представник українського ліричного імпресіонізму Василь Кричевський.

У цьому ж ключі варто назвати виставку живопису відомого кропивницького художника, члена Національної спілки художників України Валерія Давидова «Царина тиші».

5. Організація та проведення культурно-масових заходів. На початку травня бібліотека стала локацією незабутнього музичного заходу – рок-фесту «Всупереч війні»! Організатором благодійної такої акції став давній і вірний друг книгозбірні – редакція газети «Україна-Центр». Зауважимо, що під час проходження рок-фесту усі охочі змогли фінансово підтримати наших воїнів на передовій, зібрані кошти волонтер Вадим

Нікітін передав на закупівлю необхідних речей. У бібліотеці постійно діє артхаус клуб, який запрошує усіх охочих до перегляду якісного, нового європейського та українського кіно. В рамках проекту «Живі сторінки» у книгозбірні відбув літературно-музичний вечір «Серце української духовності».

6. Фотоекскурсії. Історики називають місто Кропивницький центром дослідження унікального національного явища – чумацтва. Павло Рябков, історик, археолог та етнограф, краєзнавець заступник директора Обласного краєзнавчого музею, один із засновників краєзнавчого музею займався вивченням чумацтва наприкінці ХІХ століття, тож в рамках Міжнародного дня пам'яток і визначних місць у відділі мистецтв бібліотеки провів фотоекскурсію «Пам'ятки культури за маршрутом чумацького шляху Павла Рябкова». Справжньою подією стала презентація віртуальної виставки Музею музичної культури імені Кароля Шимановського «Історичні й козацькі пісні Кропивниччини».

7. Краєзнавчі студії. 50-річчю енциклопедичного видання про історію міст та сіл Кіровоградської області були присвячені краєзнавчі студії, які відбулися в бібліотеці трагічного для українського народу 24 лютого. Володимир Поліщук – відомий журналіст, краєзнавець-дослідник історії міста Кропивницький та Кіровоградської області – презентував видання «Планували одне, а збудували інше». У радянські часи газети періодично друкували повідомлення про майбутні новобудови, малюнки та макети цих споруд, а також інтерв'ю з архітекторами, у яких йшла мова про плани забудови міста Кіровограда. Але багато з того, що було заплановано партійними керівниками та зодчими, так і не збудували або ж збудували не там і не так, як спершу планували. Детальніше про плани, які були зафіксовані у газетних повідомленнях та архівних документах розповів Володимир Поліщук. При підготовці видання були використані публікації у газетах «Зінов'євський пролетар», «Молодий комунар», «Кіровоградська правда», а також матеріали, які зберігаються у фондах Державного архіву Кіровоградської

області, Обласного краєзнавчого музею та на сайті бібліотеки, а також фотографії з колекцій місцевих краєзнавців. Символічно, що сьогодні розпочинається нова історія новобудов України. Дієвою допомогою ЗСУ є збір книг для наших захисників.

Отже, далеко не повний перелік напрямків діяльності такого потужного мегакультурного центру регіону, як Обласна універсальна наукова бібліотека імені Дмитра Чижевського дозволяє стверджувати, що в умовах воєнного стану багатоаспектна діяльність інформаційних установ нашого регіону спрямована на консолідацію, підтримку та перемогу українського суспільства.

Першочергового значення в нинішній час набуває діяльність архівних установ України, які не тільки відображають історію духовного і матеріального життя народу, представляючи велику культурну цінність, виступають зберігачами національної ідентичності. Аналіз сайту Державного архіву Кіровоградської області засвідчив високопрофесійну діяльність працівників у період воєнного стану. Звернемося до основних заходів, організованих архівістами, з метою підтримки патріотизму і любові до України. З перших днів російсько-української війни працівниками архіву ведеться трансляція підтримки світу українського народу. Вже у лютому Державним архівом Кіровоградської області запроваджено показ серії навчальних відеороликів з першої медичної допомоги в екстрених ситуаціях.

З початку березня Державний архів Кіровоградської області, як і всі державні архіви України, припинив опрацювання будь-яких запитів з РФ (як юридичних так і фізичних осіб). У той же час розпочато збір та формування колекції матеріалів (фото-, фоно-, відео-, у паперовому вигляді) щодо повномасштабного вторгнення російських військ в Україну та героїчного опору наших Збройних Сил і народу. Працівники архіву звернулися до жителів нашого краю з

проханням надсилати відповідні матеріали до Державного архіву Кіровоградської області на електронну адресу установи.

Постійну роботу проводять працівники архіву з оцифрування документів. Так, у березні відбулося чергове поповнення бази даних «Оцифровані описи справ Державного архіву Київської області періоду після 1917 року».

В культурологічному аспекті важливою подією стала організація і проведення онлайн виставки «До 100-ї річниці від дня створення театру «Березіль» (1922–1935).

Знаковою подією у діяльності Державного архіву Кіровоградської області є випуск нового розділу Довідника безбар'єрності «У воєнний час», у якому можна ознайомитись з різними рубриками, зокрема «У комунікації приховано набагато більше сенсів, ніж нам здається». Представлений матеріал довідника є першим кроком у формуванні нової етики спілкування, адже надана інформація допоможе розкрити нові, додаткові смисли, коли в центрі уваги – людина та її різноманіття. Тематика окреслює важливі проблеми стосунків батьків і дітей, життя людей старшого віку, поради, як заспокоїти людей з інвалідністю, проблеми інвалідів тощо.

Як і всі інформаційні установи України, ДАКО продовжує практику проведення віртуальних виставок, у цьому контексті зазначимо організацію виставки архівних документів: «30 років активної діяльності Кіровоградської обласної державної адміністрації» (фонд ДАКО №-7838 «Кіровоградська обласна державна адміністрація», який містить оригінали документів за 1992– 2012 роки); «Незламні духом українці», присвячена жертвам тоталітарного режиму; «Життя і діяльність Марка Лукича Кропивницького»; «Творчий неспокій», присвячена відомим журналістам краю; фотовиставки: «Вишиванка – символ української культури»; демонстрація матеріалів, зокрема рукописів, з фонду особового походження відомого земляка – Смоленчука Миколи Кузьмовича.

До Міжнародного дня пам'яті про Чорнобильську катастрофу, працівники архіву, підготували добірку статей із

місцевих газет з даної тематики, що зберігаються в довідково-інформаційному фонді установи. Науково-пошукова діяльність зазначеного вище фонду позначена виходом чергового випуску збірника «Інгульський степ», до якого увійшли матеріали про досі невідомі сторінки з історії, краєзнавства й родознавства, презентацією XVI випуску видання, що продовжується, «Між Бугом і Дніпром», який містить матеріали VIII обласної науково-практичної конференції «Українська незалежність: від мрії до реальності» та XIV обласних літературно-краєзнавчих Куценківських читань, присвячених 30-річчю незалежності України.

Продовжено практику оглядових екскурсій, під час яких працівники архіву наголошують на важливості збереження документів у воєнний час. Працівники архіву постійно залучаються до всеукраїнських семінарів та науково-практичних конференцій в режимі онлайн.

Містян запрошено долучитися до опису фотодокументів, представлених у спецпроекті «Кіровоградщина в об'єктиві Василя Ковпака».

Державний архів Кіровоградської області розпочав роботу зі створення фонду користування на документи НАФ генеалогічного характеру в рамках співробітництва з FamilySearch International.

Отже, сьогодні, у складних умовах російсько-української війни архіви виконують надважливі як планові, так і позапланові завдання, постійно удосконалюючи процес комунікації зі своїми користувачами. Важливим кроком до удосконалення надання послуг є створення читацького електронного квитка. Це надасть можливість всім охочим долучатися не тільки до науково-дослідної діяльності, а й до широкого спектру пошукових завдань.

Висновки. Комплексний аналіз інформаційних закладів регіону дозволяє виокремити певні практичні акценти діяльності даних установ. Так, найпоширенішими видами діяльності Обласної універсальної наукової бібліотеки

ім. Д. І. Чижевського в умовах воєнного стану стали лекції провідних науковців регіону, зокрема істориків і філологів; майстер-класи, організовані для містян і переселенців; вуличні акції культурологічного спрямування, круглі столи, мистецькі презентації.

Працівники Державного архіву Кіровоградської області зосередили увагу на цифровізації архівних документів та активній участі у всеукраїнських і міжнародних конференціях й семінарах, а також організації та проведенні віртуальних виставок, присвячених актуальним проблемам сьогодення.

Все зазначене вище підтверджує те, що сьогодні діяльність культурно-інформаційних центрів спрямована на підвищення престижу і безпеки держави, адже тільки за умови збалансованої співпраці інформаційних установ Україна здатна гідно протистояти російській окупації як на полі бою, так і в інформаційній війні. Сучасні культурно-інформаційні центри, виступаючи потужними ретрансляторами державної ідеології та суспільних ідей українців, формують, оберігають і поширюють український інформаційний простір, вписуючи його у європейський контекст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексєєнко А. О., Балишев М. А. Архіви – зберігачі історії науки і техніки: інституціоналізація в Україні архівного зберігання науково-технічної документації. *Архіви України: наук.-практ. журнал*. Київ, 2017. Вип. 5/6 (310/311). С. 151–161.
2. Бездрабко В. В. Архів, архівіст, архівна культура: ідея, метафора, постання майбутнього образу. *Архіви України: наук.-практ. журнал*. Київ, 2018. Вип. 2/3 (313/314). С. 7–19.
3. Боряк Г. В. Інформатизація архівної галузі сьогодні: поточні здобутки і завдання формування електронних ресурсів. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Київ, 2004. Вип. 11. Ч. 2. С. 4–9.
4. Воскобойнікова-Гузева О. В. Стратегії розвитку бібліотечно-інформаційної сфери України: генезис, концепції,

модернізація : *монографія* / наук. ред. Г. І. Ковальчук; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ : Академперіодика, 2014. 362 с.

5. Гарагуля С. Бібліотеки в інформаційному суспільстві: орієнтація на користувача. *Бібл. вісн.* 2014. № 6. С. 17–23. URL: libkor.com.ua/php/lib_theme_files/Orientaciya.pdf.

6. Гранчак Т. Бібліотека в інформаційному супроводі управління суспільними процесами: політико-комунікаційний аспект : *монографія*. НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. К., 2014. 184 с. URL: <http://www.nbuviar.gov.ua/images/nauk-mon/k2014.pdf>.

7. Левченко І. Соціальна комунікація як важлива складова інформаційно-комунікаційного простору. *Соціум. Документ. Комунікація*: збірник наукових праць. Серія «Соціальні комунікації». Переяслав: ФОП Домбровська Я.М., 2022. Випуск 14, С. 253–266. URL: <https://sdc-journal.com/index.php/journal/issue/view/21/sdk.14>.

8. Онищенко О., Горовий М., Попик В. Національні інформаційні ресурси як інтегративний чинник вітчизняного соціокультурного середовища. *Монографія*. НАН України. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Київ. 2014. 296 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0003125>.

9. Палієнко М. Г. Образ «архіву» в сучасному науковому дискурсі: множинність інтерпретацій. *Архіви України*: наук.-практ. журнал. Київ, 2016. Вип. 5-6 (304-305). С. 136–152.

10. Почепцов Г. Від Facebook'у і гламуру до Wikileaks: медіа комунікації. К. : Спадщина, 2012. С. 121.

11. Обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д. І. Чижевського <https://library.kr.ua/>.

12. Державний архів Кіровоградської області URL: <https://archives.gov.ua> (дата звернення 03.03. 2022).

REFERENCES

1. Aliksieienko, A., Balyshhev, M. (2017). Arkhivy – zberihachi istorii nauky i tekhniki: instytutstionalizatsiia v Ukraini arkhivnoho

zberihannia naukovo-tekhnichnoi dokumentatsii [Archives are custodians of the history of science and technology: institutionalization of archival storage of scientific and technical documentation in Ukraine]. *Arkhivy Ukrainy*, 5/6 (310/311), 151–161[in Ukrain].

2. Bezdrabko, V. (2018). Arkhiv, arkhivist, arkhivna kultura: ideia, metafora, postannia maibutnoho obrazu [Archive, archivist, archival culture: idea, metaphor, emergence of the future image]. *Arkhivy Ukrainy*, 2/3 (313/314), 7–19 [in Ukrain].

3. Boriak, H. (2004). Informatyzatsiia arkhivnoi haluzi sohodni: potochni здобутки i завдання formuvannya elektronnykh resursiv. Spetsialni istorychni dystsypliny:pytannnia teorii ta metodyky [Informatization of the archival industry today: current achievements and tasks of forming electronic resources. Special historical disciplines: issues of theory and methodology]. Kyiv,11, 2, 4–9 [in Ukrain].

4. Voskoboinikova-Huzieva, O. (2014). Stratehii rozvytku bibliotechno-informatsiinoi sfery Ukrainy: henezys, kontseptsii, modernizatsiia : monohrafiia [Development strategies of the library and information sphere of Ukraine: genesis, concepts, modernization: monograph]. Kyiv: Akadempriodika, 362 [in Ukrain].

5. Harahulia, S. (2014). Biblioteki v informatsiinomu suspilstvi: oriantatsiia na korystuvacha [Libraries in the information society: user orientation]. *Library Bulletin*, 6, 17–23, Access mode: libkor.com.ua/php/lib_theme_files/Orientaciya.pdf. [in Ukrain].

6. Hbranchak, T. (2014). Biblioteka v informatsiinomu suprovodi upravlinnia suspilnymy protsesamy: polityko-komunikatsiinyi aspekt : monohrafiia [Elektronnyi resurs] [Library in the information support of social process management: political and communication aspect: monograph: [Electronic resource]. Access mode: <http://www.nbuvip.gov.ua/images/nauk-mon/k2014.pdf>.

7. Onyshchenko, O., Horovyi, M., Popyk, V. (2014). Natsionalni informatsiini resursy yak intehratyvnyi chynnyk vitchyznianoho sotsiokulturnoho seredovyshcha. Monohrafiia.

NAN Ukrainy. Natsionalna biblioteka Ukrainy im. V. I. Vernadskoho [National information resources as an integrative factor of the domestic socio-cultural environment. Monograph. NAS of Ukraine. National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi]. Kyiv, 296, URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0003125> [in Ukrain].

8. Paliienko, M. (2016). Obraz «arkhivu» v suchasnomu naukovomu dyskursi: mnozhynnist interpretatsii [Image of «archive» in modern scientific discourse: multiplicity of interpretations]. *Arkhivy Ukrainy*, 5-6 (304-305), 136–152 [in Ukrain].

9. Pocheptsov, H. (2012). Vid Facebook'u i hlamuru do Wikileak's: media komunikatsii [From Facebook and glamor to Wikileak's: media communication]. Kyiv: Heritage, 121 [in Ukrain].

10. Oblasna universalna naukova biblioteka im. D. I. [Chyzhevskoho Regional Universal Scientific Library. D. I. Chizhevskiy]. Access mode: <https://library.kr.ua/>.

11. Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti [State archive of Kirovohrad region]. Access mode: <https://archives.gov.ua>.

АНОТАЦІЯ

Культурно-інформаційні центри нині не лише активізують культурне співробітництво, вони відіграють особливу роль у процесі становлення громадянського суспільства, вибудовують міцний фундамент формування українського інформаційного контенту. Залучаючи населення до широкого спектру акцій і заходів, інформаційні центри сприяють підвищенню громадянської активності людей, формують у них патріотизм, громадянську свідомість, допомагають створювати особливий суспільний мікроклімат у всіх сферах суспільного життя.

Комплексний аналіз інформаційних закладів регіону дозволяє виокремити певні практичні акценти діяльності даних установ. Так, найпоширенішими видами діяльності

Обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д. І. Чижевського в умовах воєнного стану стали лекції провідних науковців регіону, зокрема істориків і філологів; майстер-класи, організовані для містян і переселенців; вуличні акції культурологічного спрямування, круглі столи, мистецькі презентації. Працівники Державного архіву Кіровоградської області зосередили увагу на цифровізації архівних документів та активній участі у всеукраїнських та міжнародних конференціях і семінарах, а також організації та проведенні віртуальних виставок, присвячених актуальним проблемам сьогодення.

Діяльність культурно-інформаційних центрів спрямована на підвищення престижу і безпеки держави, адже тільки за умови збалансованої співпраці інформаційних установ Україна здатна гідно протистояти російській окупації як на полі бою, так і в інформаційній війні.

Ключові слова: *Україна, культурно-інформаційні центри, бібліотека, архів, воєнний стан, діяльність інформаційних установ, комунікація.*

УДК 027.7

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2022-16-27-46>

**DOCUMENTS OF THE SUBFUND OF THE
DEPARTMENT IN THE ELECTRONIC ARCHIVE OF THE
UNIVERSITY**

**ДОКУМЕНТИ ПІДФОНДУ КАФЕДРИ В
ЕЛЕКТРОННОМУ АРХІВІ УНІВЕРСИТЕТУ**

Людмила Глебова,

*кандидат філологічних наук,
доценткафедри історії,
археології, інформаційної та
архівної справи*

E-mail:

gleboval1980@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8865-7442>

*Центральноукраїнський
національний технічний
університет,*

*пр. Університетський, 8,
м. Кропивницький, Україна,
25006*

Liudmyla Hliebova,

*Ph.D. in Philological Sciences,
Associate Professor of the
Department of History,
Archeology, Informational and
Archival Affairs*

E-mail:

gleboval1980@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8865-7442>

*Central Ukrainian National
Technical University,
8, Prospekt Universytetsky,
Kropyvnytskyi, Ukraine, 25006*

Ганна Бондаренко,

*старший викладач кафедри
історії, археології,
інформаційної та архівної
справи*

E-mail:

anankan.777@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4524-4565>

Hanna Bondarenko,

*Senior Lecturer of the
Department of History,
Archeology, Informational and
Archival Affair*

E-mail:

anankan.777@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4524-4565>

Центральноукраїнський
національний технічний
університет,
пр. Університетський, 8,
м. Кропивницький, Україна,
25006

Central Ukrainian National
Technical University, 8, Prospekt
Universytetsky, Kropyvnytskyi,
Ukraine, 25006

ABSTRACT

The article analyzes the composition and structure of the subfund of the Department of History, Archeology, Information and Archival Affairs in the electronic archive (repository) of the Central Ukrainian National Technical University. The official documents providing a basis of formation and functioning of the given information product are considered. These are, in particular, the Regulations on the repository, the User's Guide, the Copyright Agreement on the transfer of non-exclusive rights to use the work and others. The structural subdivisions of the university are determined, which carry out the general management of the repository and coordinate the work on its formation and filling. It is noted that the repository of the Central Ukrainian National Technical University is included in the Top 100 of the Ukrainian space of the Webometrics rating. The collection of educational and methodical materials of the subfund of the Department of History, Archeology, Information and Archival Affairs on the author's basis (teacher's name), temporal sign, type of documents (species sign), educational programs for applicants is analyzed. The collection of scientific publications in the collection of the department by author, time of publication, type of document, language of the document, thematic feature is also analyzed. The need to study the composition and structure of institutional electronic archives, especially in terms of content and thematic context, which provides important information about promising areas of research in synchrony and diachrony. The connection of the research with the issue of citation analysis (scientometrics) is substantiated. The significant role of electronic archives (repositories) of universities in the system of scientific communications is pointed out.

Keywords: *higher education institution, library, electronic archive, repository, sub-fund of the department, electronic collection.*

Постановка проблеми. Бібліотеку традиційно вважають одним із найдавніших спеціальних сховищ документів, що виконують у суспільстві інформаційну, рекреаційну, виховну та інші функції. Прикметною ознакою бібліотечних фондів, принаймні їх відкритої частини, є те, що вони доступні практично кожному, спрямовані на задоволення інформаційних потреб усіх бажаючих. Саме доступність, відкритість, зручність у користуванні, вважаємо, і є тими орієнтирами, на які спрямований розвиток бібліотечної справи в Україні та в усьому прогресивному світі. Не залишаються осторонь від цих процесів і бібліотеки ЗВО, причому переважно саме вони стають флагманами таких змін.

Популяризація та доступність новітніх наукових розробок, досягнень сучасної освіти, науки, техніки забезпечуються, серед іншого, і функціонуванням електронних архівів – інституційних репозитаріїв. Їх формування викликане нагальними потребами сучасності та має двоєдине підґрунтя – стрімкий розвиток інформаційних технологій та наявність у штаті бібліотек кваліфікованих працівників, здатних адекватно реагувати на виклики часу та забезпечувати їх практичну реалізацію.

Аналіз останніх публікацій. Новітні зміни у функціонуванні сучасної бібліотечної установи були предметом розгляду у численних наукових розвідках, а саме: Гришиної Т., Кулик Є., Кравчук Н., Ігнатюк М., Жабіна А., Шкаріної В., Добко Т., Штиха П., Бабенко В., Бірюкової Т., Костенка Л., Кобітовича Ю., Лебедюк О., Овсієнко А., Савенкової Л., Шабанової М., Ярошенко Т. та інших.

Вивченню бібліометрії присвячено роботи А. Жабіна (Жабін, 2020); проблеми та перспективи онлайнового бібліотечно-бібліографічного обслуговування представлено у

наукових пошуках Т. Добко (Добко, 2018); розгляд особливостей просування довідково-бібліографічних продуктів у соціальних мережах знаходимо у П. Штиха (Штих, 2020); зарубіжний досвід формування університетської бібліотеки вивчено М. Ігнатюк (Ігнатюк, 2017).

Заявлена тема дослідження має вихід у площину наукометрії, тому вагомими для вивчення складу та структури підфонду кафедри в електронному архіві університету стали наукові публікації Гайдук Н., Кудлай В. (Гайдук&Кудлай, 2020), Жабіна А. (Жабін, 2020), Шилук О. (Шилук, 2020).

У контексті даного дослідження варто окремо відзначити розвідку Т. Колесникової (Колесникова, 2011) про комунікаційні відносини при організації репозитарію ЗВО.

Зазначимо, що попри наявність окремих публікацій, присвячених проблемам побутування інституційних репозитаріїв, усе різноманіття питань їх формування та функціонування ще потребує свого розгляду, тому дана тема, безумовно, актуальна.

У пропонованому дослідженні використано методи системного аналізу, включеного і невключеного спостереження, вивчення документних потоків та інші, що обумовлено і матеріалом розгляду, і метою даної розвідки. Не можна не зауважити також, що інформаційні ресурси бібліотек закладів вищої освіти Кіровоградщини і бібліотеки Центральноукраїнського національного технічного університету були предметом розгляду в наукових публікаціях викладачів кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи (Барабаш&Глебова, 2021), проте окремо питання функціонування електронного архіву Центральноукраїнського національного технічного університету розглядаються вперше.

Мета дослідження – проаналізувати склад та структуру підфондів кафедр у репозитарії Центральноукраїнського національного технічного університету на прикладі зібраних документів кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи.

Виклад основного матеріалу. Репозитарій Центральноукраїнського національного технічного університету – це електронний архів вільного доступу, у якому накопичуються документи наукового та освітньо-методичного змісту, у створенні яких брали участь викладачі чи здобувачі даного закладу вищої освіти. «Репозитарій ЦНТУ CUNTUR (Central Ukrainian National Technic University Repository) – це місце, де зберігаються і підтримуються різні дані. Інституційний репозитарій відкритого доступу (institutional repositories) – мережевий сервіс зі зберігання, систематизації та поширення творів у цифровому вигляді, що надається установою її працівникам та іншим зацікавленим особам» (Положення про репозитарій Центральноукраїнського національного технічного університету, 2017). Організаційно-розпорядчим документом, який урегульовує основні аспекти створення, наповнення та функціонування репозитарію стало положення, схвалене вченою радою Центральноукраїнського національного технічного університету. У положенні представлено основні терміни та їх визначення; визначено мету, завдання, призначення та особливості функціонування даного електронного архіву; окреслено особливості управління репозитарієм тощо. Окрема увага приділена умовам підписання авторського договору про передачу невиключних прав (Авторський договір про передачу невиключних прав на використання твору, 2017). Договір визначає права та відповідальність сторін при передачі твору для його розміщення на веб-сервері Центральноукраїнського національного технічного університету. Інструкція користувача містить покрокову допомогу щодо розміщення та пошуку матеріалів в архіві відкритого доступу (DSpace (CUNTUR). Інструкція користувача, 2020).

На головній сторінці електронного архіву знаходимо корисні джерела та посилання – відповіді на найпоширеніші питання, що виникають під час роботи з репозитарієм (Поширені питання при роботі з репозитарієм) та матеріали на

допомогу депозиторам щодо складання бібліографічного опису документів (презентація для допомоги депозиторам і наведені приклади складання бібліографічного опису за ДСТУ 7.1: 2006).

Електронний ресурс CUNTUR (першопочатково – eaKirNTU, аббревіатуру було змінено у зв'язку зі зміною назви освітнього закладу) забезпечений англomовною версією, можливістю відстеження статистики. У разі потреби наявний і зв'язок з адміністратором. Забезпечено можливість підписки на розсилку з повідомленням про нові надходження до електронного архіву відкритого доступу; можливість пошуку та сортування документів за рядом ознак.

Функціонування електронного архіву – репозитарію – координується бібліотекою університету, саме бібліотечні фахівці надають консультативну допомогу модераторам, викладачам кафедр щодо розміщення та вилучення певних матеріалів. Документи, представлені у даному зібранні, – переважно методичні та наукові напрацювання, – важлива складова електронної колекції закладу освіти.

Загальне управління репозитарієм покладено на представників робочої групи, координатором функціонування даного електронного архіву виступає бібліотека, технічне та програмне забезпечення роботи ресурсу забезпечує відповідальний працівник бібліотеки, який також відповідає і за збереження електронних матеріалів, та співробітники інформаційно-обчислювального центру. В університеті поширена практика залучення до формування даної повнотекстової бази даних завідувачів кафедр, відповідальних працівників (модераторів) та викладачів, а в разі потреби і працівників інших структурних підрозділів закладу освіти.

Вагомим досягненням у роботі репозитарію Центральноукраїнського національного технічного університету можна вважати здобуте двадцять шосте місце в рейтингу Webometrics, про що повідомляється у дописі «Нові висоти в рейтингу Webometrics: результати роботи репозитарію

КНТУ». У рейтингу представлено 4100 закладів освіти (серед них 34 – вітчизняні). Рейтинг визначається за показником цитувань у Google Scholar. Не менш важливо в даному контексті й те, що інституційний електронний архів індексується в реєстрах та базах даних, наприклад, Directory of Open Access scholarly Resources, Registry of Open Access Repositories та інших.

Репозитарій ЦНТУ містить різноманітні за змістом документи, структурно складається з фондів факультетів (агротехнічного, економічного, механіко-технологічного, автоматики та енергетики, будівництва та транспорту). Окремо виділені фонди: Alma mater, Бібліотечні матеріали, Випускні кваліфікаційні роботи, Збірник наукових праць ЦНТУ, Матеріали конференцій. Кожне зібрання може містити колекції. Наприклад, фонд кафедри традиційно містить навчально-методичні матеріали та наукові публікації. Обмежень щодо форми чи змісту, хронологічних рамок розміщуваних документів немає.

Кількість документів, розміщених в електронному архіві у підфондах факультетів Центральноукраїнського національного технічного університету станом на травень 2022 року, така:

Факультет	Кількість одиниць у підфонді
Економічний	3062
Механіко-технологічний	1194
Будівництва та транспорту	1115
Агротехнічний	525
Автоматики та енергетики	521

Підфонд кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи належить до зібрання економічного факультету. У травні 2022 року загальна кількість документів у ньому – 489 одиниць. Підфонд досить активно поповнюється, про що свідчить той факт, що у травні 2020 року зібрання кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи (у той час – кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи) містило 233 документи.

Як уже зазначалася, підфонд кафедри складається з двох колекцій: навчально-методичні матеріали і наукові публікації. Підфонд навчально-методичних матеріалів включає навчальну документацію, спрямовану на якнайповніше досягнення освітніх завдань, методичні вказівки, рекомендації, конспекти лекцій тощо. Аналіз даної колекції здійснюємо за кількома напрямками:

1. За авторською ознакою (прізвищем викладача): Лукашевич О. – 20 документів; Царук А. – 10; Барабаш В. – 8; Кулешов С. – 6; Глебова Л. – 6; Ліпатова М. – 5; Орлик В. – 4; Стежко З. – 4; Бабич Т. – 4; Тупчієнко М. – 4; Орлик С. – 3; Ніколаєв І. – 2; Линченко М., Бондаренко О., Кирильчук В., Коломієць О., Маренець Л., Дергачова О., Равська Л., Решетов О., Стежко Г., Тяляренко Л. – по 1 документів. Частина розміщених методичних матеріалів (33 одиниці) – у співавторстві. Принагідно зазначимо, що до складу підфонду кафедри входять документи, автори яких на даний час вже не працюють в університеті, а право на використання даних публікацій університет отримав свого часу шляхом підписання авторського договору про невиняткові права на використання твору. До зібрання документів кафедри також належать документи авторів, які на даний момент працюють на інших кафедрах, а на час розміщення матеріалів у підфонді працювали у даному структурному підрозділі. Також мають місце випадки підготовки документів науково-педагогічними працівниками даної кафедри у співавторстві з викладачами різних кафедр та, відповідно, розміщення таких матеріалів в електронних зібраннях інших структурних підрозділів університету, що зумовлено необхідністю дотримання принципу одноразовості внесення документів до електронного архіву.

2. За хронологією: 2007 р. – 2 документи; 2011 р. – 1; 2013 р. – 3; 2014 р. – 13; 2015 р. – 6; 2016 р. – 2; 2017 р. – 2; 2018 р. – 4; 2019 р. – 6; 2020 р. – 14; 2021 р. – 1 документ.

У підфонді кафедри документи даної колекції розподілено за датою випуску на три групи: 2020 – 2021, 2010 – 2019, 2007 – 2009 рр.:

Період часу	Кількість одиниць документів	Відсоток від загальної кількості документів колекції
2020 ± 2021	15	27, 8
2010 ± 2019	37	68, 5
2007 ± 2009	2	3, 7

3. За видом (типом) документів: методичні вказівки – 39 документів; методичні рекомендації – 6; навчальні посібники – 4; методичні посібники – 1; методичні розробки – 1; анотований реєстр описів – 1; монографія – 1; стаття в енциклопедії – 1 документ. Наведені дані свідчать, що у колекції навчально-методичних публікацій підфонду кафедри переважаючий вид документів – методичні вказівки, їх частка становить понад 72% .

Зазначимо, що у виняткових випадках спостерігаємо помилкове зарахування документа до колекції навчально-методичних матеріалів (наприклад, у підфонді кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи в колекції навчально-методичних документів знаходимо наукову монографію та інші подібні випадки).

4. За освітніми програмами підготовки здобувачів: для здобувачів вищої освіти освітніх програм за спеціальністю 029 «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа» першого (бакалаврського) та другого (магістерського) рівнів вищої освіти (враховуючи також наявні документи за напрямом підготовки «Документознавство та інформаційна діяльність») – 32 документи; для здобувачів усіх інших освітніх програм університету, зокрема і для іноземних слухачів підготовчого відділення – 19 документів. Наявність у підфонді кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи документів другої групи зумовлена тим, що колектив кафедри забезпечує викладання освітніх компонентів гуманітарного спрямування на різних освітніх програмах Центальноукраїнського

національного технічного університету. Наприклад, «Українська мова (професійного спрямування)» – 4 документи, навчальні видання для студентів-іноземців – 9 документів та ін.

За даною ознакою (відповідно до освітніх програм підготовки фахівців) не визначаємо статус трьох документів, які, очевидно, помилково розміщено у даній колекції електронного архіву, – енциклопедичної статті, наукової монографії та анотованого реєстру описів Державного архіву Кіровоградської області.

Отож, переважна більшість навчально-методичних матеріалів підфонду кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи (59%) призначена для підготовки здобувачів освітніх програм за спеціальністю 029 «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа» першого (бакалаврського) та другого (магістерського) рівнів, для яких ця кафедра випускова.

Ще одна колекція підфонду кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи Центральнотукаїнського національного технічного університету – наукові публікації здобувачів та професорсько-викладацького складу. Аналіз цієї колекції так само здійснюємо за основними ознаками – авторською, часовою, видовою, мовною й тематичною.

1. За авторською ознакою документи даного зібрання можна розподілити таким чином: Антоніна Царук – 101 публікація, Василь Орлик – 54; Світлана Орлик – 31; Зоя Стежко – 23; Вікторія Барабаш – 20; Григорій Стежко – 15; Людмила Глебова – 15; Олена Коломієць – 14; Микола Тупчієнко – 11 публікацій. Усі інші автори (понад сто осіб), праці яких архівовано у даній колекції підфонду кафедри, мають від дев'яти до однієї публікації. Зазначимо, що досить значний у цій колекції підфонду відсоток документів, що підготовлені у співавторстві, та документів, авторами яких стали молоді науковці – аспіранти кафедри різних років навчання (В. Павленко, А. Табачук, С. Цигульський, О. Шпортун та інші).

На нашу думку, пошук необхідного документа за прізвищем автора ускладнює факт неоднотипного написання одного і того ж прізвища. Наприклад, наукові публікації доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи Василя Орлика у даному підфонді знаходимо з такими варіантами викладу даних про автора: Orlyk, W., Орлик, В.М., Orłyk, W., Orlyk, V., Orlik, V.

Можливо, здійснення пошуку документа за такими варіантами подання даних про автора здійснювати за принципом пошуку ключових слів – пермутаційний предметний показчик, – який має успішний досвід застосування, перевірений часом, якщо взяти до уваги, що розробкою такого виду показника наукометрія займалася ще з кінця 40-х рр. XX століття.

2. За часовою ознакою: 2000 р. – 1 публікація; 2002 р. – 2; 2003 р. – 1; 2004 р. – 2; 2005 р. – 2; 2006 р. – 2; 2007 р. – 2; 2008 р. – 8; 2009 р. – 8; 2010 р. – 6; 2011 р. – 17; 2012 р. – 10; 2013 р. – 12; 2014 р. – 15; 2015 р. – 16; 2016 р. – 11; 2017 р. – 30; 2018 р. – 34; 2019 р. – 25; 2020 р. – 148; 2021 р. – 81 публікація. Із наведених даних можна зробити висновок щодо ймовірного підвищення публікаційної активності здобувачів та викладачів кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи та про усвідомлення нагальної необхідності «широко, відкрито і вільно ділитися своїми напрацюваннями з колегами з усього світу» (Поширені питання при роботі з репозитарієм).

Варто відзначити також і те, що водночас із розміщенням найновіших матеріалів постійно триває процес поповнення підфондів кафедр у репозитарії університету публікаціями минулих років. Наприклад, в електронному архіві університету знаходимо окремі праці викладачів, опубліковані у 1970-х роках.

3. За видовою ознакою: статті – 432 публікації (99,3%), монографії – 2 публікації. Очевидно, помилково у складі даної колекції було заархівовано навчальний посібник.

4. За мовною ознакою: у колекції наукових публікацій підфонду (435 одиниць документів) наявні публікації українською (397 документів), польською (12 документів), російською (11 документів), англійською (13 документів) та німецькою (1 документ) мовами а також бібліографічні записи до них. Частка документів українською мовою – понад 91 відсоток.

5. За тематичною ознакою колекція наукових публікацій підфонду кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи включає такі змістові групи документів:

Група документів за змістом	Кількість одиниць
Історія та нумізматика	236
Філологія	129
Інформаційна справа	40
Педагогіка	22
Філософія	7

Безумовно, виділення таких тематичних блоків умовне, більше того кожна з цих тем може бути розподілена на підтеми, мікротеми. При цьому маємо ще одне суттєве питання – наявність субдисциплінарних тем, проблем, що, безумовно, викликає труднощі при зарахуванні документа до певної тематичної групи. До того ж процедура аналізу документів за тематичною ознакою передбачає обов'язкове ознайомлення з повним текстом документа, що забезпечується можливостями електронних архівів відкритого доступу.

Склад та структуру підфонду кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи в електронному архіві Центральноукраїнського національного технічного університету визначено, перш за все, за викладацькою та науковою активністю працівників даного структурного підрозділу. Наявність певних змістово-тематичних груп у колекції наукових публікацій підфонду кафедри зумовлена сферою наукових інтересів професорсько-викладацького складу, функціонуванням при кафедрі наукової школи та аспірантури.

Вивчення питання складу та структури інституційних електронних архівів, особливо у змістово-тематичному розрізі, дає змогу отримати важливу інформацію про перспективні напрямки наукових пошуків у синхронії та діахронії. Вважаємо даний напрям дослідження актуальним не тільки для формування системного стратегічного бачення спрямованості розвитку сучасної науки, але й у зв'язку з питаннями аналізу цитувань (наукометрією). По-перше тому, що вивчення питання цитувань передбачає врахування предметної галузі знання. По-друге, залишається відкритою проблема об'єктивності оцінювання. Як справедливо зазначав Ю. Гарфілд: «Очевидно, що було б краще, якби система оцінки якості ґрунтувалася на прочитанні кожної статті, але навіть тоді в експертів виникли б труднощі із прийняттям загального рішення щодо її оцінки. Коли йдеться про таку сферу як оцінювання, більшість людей не має достатньо часу або не хоче його витрачати. Навіть якщо вони провели оцінку, на їхню думку, звичайно, впливатимуть коментарі тих, хто цитував роботу, а це, як відомо, називається контекстний аналіз цитування».

Більш як півстолітній проміжок з часу виходу цитованого нами дослідження зняв заявлену в ньому проблему неможливості швидкого доступу до всякого наукового продукту з метою його кваліфікованого оцінювання (опосередкована оцінка рівня наукової діяльності його автора, його наукової продуктивності, наукової значимості публікації тощо), проте питання: чи можна вважати показник цитування повноцінним абсолютним критерієм оцінки якості наукового дослідження — залишається відкритим. Отже, так само залишається відкритим простір наукометричних пошуків стосовно необхідності аналізу та варіантів опрацювання кількісних показників, що підтверджує висновок Юджина Гарфілда: «На щастя, в найближчому майбутньому, можливості повнотекстового доступу в Мережі зроблять це практичне завдання більш можливим» (Гарфілд, 2014: 238).

Зазначимо, що формування інституційних репозитаріїв – це важливий інструмент забезпечення такого повнотекстового доступу, а тому проведення досліджень щодо тематики та оприлюднення їх результатів вважаємо досить перспективним.

Висновки. Ми свідомі того, що інституційні репозитарії нині перебувають у стадії свого активного наповнення, а тому обсяг даного дослідження дозволив проаналізувати лише невелику частину наявного документного ресурсу репозитарію Центральноукраїнського національного технічного університету. Електронні архіви університетів – значне явище у системі наукових комунікацій. Незаперечна їх роль і як сховища результатів наукових пошуків, і як нового їх джерела, оскільки вивчення різних аспектів функціонування репозитаріїв – електронних архівів відкритого доступу – сприяє формуванню повномасштабної картини наукового світу. А, як свідчать наукометричні напрацювання, саме вона покликана забезпечити досягнення об’єктивності у визначенні якості наукових публікацій при використанні кількісних показників як критерію оцінки наукового продукту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Авторський договір про передачу невиключних прав на використання твору. URL: <http://dspace.kntu.kr.ua/jspui/bitstream/123456789/677/3/AvtDogovir.pdf>.
2. Барабаш В., Глебова Л. Прогресивні напрями інформатизації бібліотек закладів вищої освіти (2015 – 2020 рр.). *Соціум. Документ. Комунікація*. 2021. Вип. 11. С. 226–245.
3. Гайдук Н. А., Кудлай В. О. Бібліометричний аналіз як один із методів дослідження динаміки розвитку документних потоків. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. 2020. Т. 31 (70) № 1 Ч. 4. С. 146–151.
4. Гарфілд Ю. Еволюція Science Citation Index. *Руководство по наукометрии: индикаторы развития науки и технологии* : [монография] / М. А. Акоев, В. А. Маркусова, О. В. Москалева,

В. В. Писляков ; [под. ред. М. А. Акоева]. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2014. С. 227–232.

5. Добко Т. В. Онлайнове довідково-бібліографічне обслуговування в наукових бібліотеках України. *Основні напрями бібліографічної роботи: теорія і практика* : матеріали семінару для бібліографів, 20–21 верес. 2017 р. / М-во культури України, Нац. б-ка України ім. Ярослава Мудрого. Київ, 2018. С. 21–32.

6. Жабін А. О. Бібліометрія в менеджменті електронних ресурсів. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек* : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 3–5 жовт. 2017 р.). Київ, 2017. С. 591–593.

7. Жабін А. О. Бібліометрія у країнах Європи. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Розвиток бібліотечно-інформаційного потенціалу в умовах цифровізації* : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 8–10 жовт. 2020 р.). Київ, 2020. С. 656–658.

8. Інатюк М. Університетська бібліотека нового формату (зарубіжний досвід). *Роль бібліотек вищих навчальних закладів у формуванні сучасного інформаційного середовища: досвід, проблеми та перспективи*. Київ: Аграрна освіта, 2017. С. 38.

9. Колесникова Т. Формування комунікаційних відносин при організації бібліотекою інституційного репозитарію ВНЗ. *Вісн. Кн. палати*. 2011. №7. С. 1–4.

10. Нові висоти в рейтингу Webometrics: результати роботи репозитарію КНТУ. URL: <http://www.kntu.kr.ua/?view=article&id=55>.

11. Овсієнко А. Адаптація бібліотек до реалій цифрового простору. *Соціум. Документ. Комунікація*. 2021. Вип. 1(12), С. 255–269.

12. Положення про репозитарій Центральноукраїнського національного технічного університету. URL: <http://dspace.kntu.kr.ua/jspui/bitstream/123456789/676/3/CUNTUR.pdf>.

13. Поширені питання при роботі з репозитарієм. URL: <http://dspace.kntu.kr.ua/jspui/html/123456789/3546/question.html>.

14. Шилюк О. І. Наукова думка в Чернівцях кінця XIX – першої половини XX ст. : аналіз публікаційної активності за базою даних SCOPUS. *Бібліотечний Меркурій*. 2019. Вип. 2 (22). С. 65–72.

15. Штих П. Соціальні мережі як засіб просування довідково-бібліографічних продуктів та послуг у системі національних комунікацій. *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського*. – Київ, 2020. – Вип. 58. – С. 469–478.

16. DSpace (CUNTUR). Інструкція користувача. URL: <http://dspace.kntu.kr.ua/jspui/bitstream/123456789/1286/3/DSpace%20instrukciya%20koristuvacha456.pdf>.

17. CUNTUR. Економічний факультет. URL: <http://dspace.kntu.kr.ua/jspui/handle/123456789/762>.

18. CUNTUR. Кафедра історії, археології, інформаційної та архівної справи. URL: <http://dspace.kntu.kr.ua/jspui/handle/123456789/780>.

19. CUNTUR. Репозитарій Центральноукраїнського національного технічного університету. URL: <http://library.kntu.kr.ua/repozit.html>.

REFERENCES

1. Avtors'kyu dohovir pro peredachu nevyklyuchnykh prav na vykorystannya tvoriv [Copyright agreement on the transfer of non-exclusive rights to use the work]. *dspace.kntu.kr.ua*. Retrieved from <http://dspace.kntu.kr.ua/jspui/bitstream/123456789/677/3/AvtDogovir.pdf> [in Ukrainian].

2. Barabash, V., Glibova, L. (2021). Prohresyvni napryamy informatyzatsiyi bibliotek zakladiv vyshchoyi osvity (2015–2020 rr.) [Progressive directions of informatization of libraries of higher education institutions (2015–2020)]. *Sotsium. Dokument. Komunikatsiya*. Vyp. 11. S. 226–245 [in Ukrainian].

3. Hayduk, N. A., Kudlay, V. O. (2020). Bibliometrychnyy analiz yak odyin iz metodiv doslidzhennya dynamiky rozvytku dokumentnykh potokiv [Bibliometric analysis as one of the methods of studying the dynamics of document flows]. *Vcheni zapysky TNU*

imeni V. I. Vernads'koho. T. 31 (70) № 1 Ch. 4. S. 146–151 [in Ukrainian].

4. Harfild, Yu. (2014). Evolyutsiya Science Citation Index [Evolution of the Science Citation Index]. *Rukovodstvo po naukometriyyi: yndykatory razvytyya nauky y tekhnolohyy : [monohrafiya]* / M. A. Akoev, V. A. Markusova, O. V. Moskaleva, V. V. Pyslyakov ; [pod. red. M. A. Akoeva]. Ekaterynburh : Yzd-vo Ural. un-ta, S. 227–232 [in Ukrainian].

5. Dobko, T. V. (2018). Onlaynove dovidkovo-bibliohrafichne obsluhovuvannya v naukovykh bibliotekakh Ukrayiny [Online reference and bibliographic service in scientific libraries of Ukraine]. *Osnovni napryamy bibliohrafichnoyi roboty: teoriya i praktyka : materialy seminaru dlya bibliohrafov*, 20–21 veres. 2017 r. / M-vo kul'tury Ukrayiny, Nats. b-ka Ukrayiny im. Yaroslava Mudroho. Kyiv. S. 21–32 [in Ukrainian].

6. Zhabin, A. O. (2017). Bibliometriya v menedzhmenti elektronnykh resursiv [Bibliometrics in electronic resource management]. *Biblioteka. Nauka. Komunikatsiya. Stratehichni zavdannya rozvytku naukovykh bibliotek : materialy Mizhnar. nauk. konf. (Kyiv, 3–5 zhovt. 2017 r.)*. Kyiv. S. 591–593 [in Ukrainian].

7. Zhabin, A. O. (2020). Bibliometriya u krayinakh Yevropy [Bibliometrics in European countries]. *Biblioteka. Nauka. Komunikatsiya. Rozvytok bibliotechno-informatsiynoho potentsialu v umovakh tsyfrovizatsiyi : materialy Mizhnar. nauk. konf. (Kyiv, 8–10 zhovt. 2020 r.)*. Kyiv. S. 656–658 [in Ukrainian].

8. Inatyuk, M. (2017). Universytets'ka biblioteka novoho formatu (zarubizhnyy dosvid) [New format university library (foreign experience)]. *Rol' bibliotek vyshchyykh navchal'nykh zakladiv u formuvanni suchasnoho informatsiynoho seredovyscha: dosvid, problemy ta perspektyvy*. Kyiv: Ahrarna osvita, S. 38 [in Ukrainian].

9. Kolesnykova, T. (2011). Formuvannya komunikatsiynykh vidnosyn pry orhanizatsiyi bibliotekoyu instytutsiynoho repozytariyu VNZ [Formation of communication relations in the organization of the library of the institutional repository of the university]. *Visn. Kn. palaty*. 7. S. 1–4 [in Ukrainian].

10. Novi vysoty v reytynhu Webometrics: rezul'taty roboty repozytariyu KNTU [New heights in the Webometrics rating: the results of the KNTU repository]. *kntu.kr.ua*. Retrieved from <http://www.kntu.kr.ua/?view=article&id=55> [in Ukrainian].

11. Ovsienko, A. (2021). Adaptatsiya bibliotek do realiy tsyfrovoho prostoru [Adaptation of libraries to the realities of digital space]. *Sotsium. Dokument. Komunikatsiya*. Vyp. 1(12), S. 255–269 [in Ukrainian].

12. Polozhennya pro repozytariy Tsentral'noukrayins'koho natsional'noho tekhnichnoho universytetu [Regulations on the repository of the Central Ukrainian National Technical Universit]. *dspace.kntu.kr.ua*. Retrieved from <http://dspace.kntu.kr.ua/jspui/bitstream/123456789/676/3/CUNTUR.pdf> [in Ukrainian].

13. Poshyreni pytannya pry roboti z repozytariyem [Common questions when working with the repository]. *dspace.kntu.kr.ua*. Retrieved from <http://dspace.kntu.kr.ua/jspui/html/123456789/3546/question.html> [in Ukrainian].

14. Shylyuk, O. I. (2020). Naukova dumka v Chernivtsyakh kintsya XIX – pershoi polovyny XX st. : analiz publikatsiynoyi aktyvnosti za bazoyu danykh SCOPUS [Scientific thought in Chernivtsi of the end of the XIX – first half of the XX century. : analysis of publishing activity according to the SCOPUS database]. *Bibliotechnyy Merkurii*. 2 (22). S. 65–72.

15. Shtykh, P. (2020). Sotsial'ni merezhi yak zasib prosuvannya dovidkovo-bibliohrafichnykh produktiv ta posluh u systemi natsional'nykh komunikatsiy [Social networks as a means of promoting reference and bibliographic products and services in the system of national communications]. *Nauk. pr. Nats. b-ky Ukrayiny im. V. I. Vernads'koho*. Kyyiv. 58. S. 469–478 [in Ukrainian].

16. DSpace (CUNTUR). Instruktsiya korystuvacha [DSpace (CUNTUR). User manual]. *dspace.kntu.kr.ua*. Retrieved from <http://dspace.kntu.kr.ua/jspui/bitstream/123456789/1286/3/DSpace%20instrukciya%20koristuvacha456.pdf> [in Ukrainian].

17. CUNTUR. Ekonomichnyy fakul'tet [CUNTUR. Faculty of Economics]. *dspace.kntu.kr.ua*. Retrieved from <http://dspace.kntu.kr.ua/>

<http://dspace.kntu.kr.ua/jspui/handle/123456789/762> [in Ukrainian].

18. CUNTUR. Kafedra istoriyi, arkheolohiyi, informatsiynoyi ta arkhivnoyi spravy [CUNTUR. Department of History, Archeology, Information and Archival Affairs]. *dspace.kntu.kr.ua*. Retrieved from <http://dspace.kntu.kr.ua/jspui/handle/123456789/780> [in Ukrainian].

19. CUNTUR. Repozytariy Tsentral'noukrayins'koho natsional'noho tekhnichnoho universytetu [CUNTUR. *dspace.kntu.kr.ua*. Repository of the Central Ukrainian National Technical University]. Retrieved from <http://library.kntu.kr.ua/repozit.html> [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано склад і структуру підфону кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи в електронному архіві (репозитарії) Центральноукраїнського національного технічного університету. Розглянуто службові документи, що забезпечують підоснову формування та функціонування даного інформаційного продукту. Це, зокрема, Положення про репозитарій, Інструкція користувача, Авторський договір про передачу невиключних прав на використання твору та інші. Визначено структурні підрозділи університету, які здійснюють загальне управління репозитарієм та координують роботу з його формування і наповнення. Зауважено про входження репозитарію Центральноукраїнського національного технічного університету до Топ-100 українського простору рейтингу Webometrics. Проаналізовано колекцію навчально-методичних матеріалів підфону кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи за авторською ознакою (прізвищем викладача), часовою ознакою, видом документів (видова ознака), освітніми програмами підготовки здобувачів. Також проаналізовано колекцію наукових публікацій у зібранні кафедри за автором, часом виходу у світ, видом документа, мовою

документа, тематичною ознакою. Засвідчено необхідність вивчення складу та структури інституційних електронних архівів, особливо у змістово-тематичному розрізі, що дає змогу отримати важливу інформацію про перспективні напрямки наукових пошуків в синхронії та діахронії. Обґрунтовано зв'язок дослідження з питанням аналізу цитувань (наукометрією). Вказано на значну роль електронних архівів (репозитаріїв) університетів у системі наукових комунікацій.

Ключові слова: заклад вищої освіти, бібліотека, електронний архів, репозитарій, підфонд кафедри, електронна колекція.

УДК 94:81'246.2(477)"1964/1985"

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2022-16-47-64>

THE IMAGE OF THE «SOVIET MAN» IN THE CONTEXT OF THE PROBLEM OF DUAL LANGUAGE DURING THE PERIOD OF «STAGNATION»

ОБРАЗ «РАДЯНСЬКОЇ ЛЮДИНИ» У КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ ДВОМОВНОСТІ В ПЕРІОД «ЗАСТОЮ»

Інна Демуз,

*доктор історичних наук,
професор, головний науковий
співробітник сектору наукової
бібліографії та*

біографістики,

E-mail: demuz_inna@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5936-2386>

Національна наукова

сільськогосподарська

бібліотека НААН,

вул. Героїв Оборони, 10,

м. Київ-127, Україна, 03127

Inna Demuz,

*Ph.D. hab. (History), Professor,
Chief Researcher of the Sector of
Scientific Bibliography and
Biography,*

E-mail: demuz_inna@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5936-2386>

*National Scientific Agricultural
Library of the National Academy
of Agricultural Sciences of
Ukraine*

*10, Heroyiv Oborony Str., Kyiv,
Ukraine, 03127*

Галина Січкаренко,

доктор історичних наук,

професор кафедри

документознавства та

інформаційної діяльності

E-mail: gsich54@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3292-4681>

Державний Університет

Телекомунікацій,

вул. Солом'янська, 7, м. Київ,

Україна, 03110

Halyna Sichkarenko,

Doctor of Historical Sciences,

Professor of Document Science

*Department and information
activity*

E-mail: gsich54@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3292-4681>

State University of

Telecommunications,

7, Solomenska st., Kyiv, Ukraine,

03110

ABSTRACT

The article highlights the key methods of transforming linguistic and cultural values of an individual, turning him into a «Soviet man» in the context of the problem of bilingualism during the «stagnation» period. The main causes and consequences of the influence of the policy of Russification on the formation of a new personality, its behavior model and self-identification are determined. This was a decisive step in the development of a new supranational community «Soviet people» in the context of the declared course of «unification of nations». It is proved that the language policy had a significant effect on the development of the identity of the population of Soviet Ukraine and became an important method of forming the Soviet person. It was established that along with the Russification of society, the Soviet authorities also used other tools for forming a new worldview of the population. They were especially effective through mass media. Using myths, theses, and ideologues substantiated by Soviet ideologues, the Soviet media carried out a kind of zombification, imposing the necessary ideas on ordinary citizens. In the context of the implementation of the course for the «unification of nations», certain informational messages of the Soviet mass media formed an inferiority complex in certain ethnic groups, which led to a rapid change of the linguistic and cultural traditions of their people to new Soviet ones. It was found that television and the film industry significantly influenced the formation of the personality of the «stagnation» period. Russian-language cinema gradually filled the airtime. Due to a number of factors, Ukrainian cinema was unable to fully compete with Russian cinema. It was determined that the so-called «education of the masses» took place since school years. The anti-religious campaign and Russification were especially actively implemented. The importance of the ideological justification of the place of women in Soviet society in the context of the formation of the image of the «Soviet man» is revealed. The development of Soviet ritualism had a prominent place in the

context of the transformation of the worldview of the population. It was found out that the Soviet policy in the field of culture had negative consequences, as it significantly influenced the ethno-demographic processes, deformed the identity of certain categories of the population, which did not perceive the linguistic, cultural and national features of the state formation of Ukraine from the moment of independence.

Keywords: *language, «Soviet man», russification, identity, «stagnation», bilingualism, ideology.*

Постановка проблеми. Радянське керівництво чітко дотримувалося політики упокорення населення союзних республік колишнього СРСР. Поряд із силовими методами не останнє місце займали й ідеологічні, спрямовані на ліквідацію мовно-культурної, етнічної, релігійної та культурної самобутності націй. В умовах «застою» партійна номенклатура спрямовувала зусилля на реалізацію ідеї формування єдиної наднаціональної спільноти – «радянського народу». Авторитарний режим СРСР втручався в особистий простір громадян, нав'язуючи шаблонні моделі соціальної поведінки. Русифікація стала одним з ефективних інструментів впливу на особисті якості людини.

Політика формування образу «радянської людини» мала своїми наслідками певне толерування частини українців впливу російського сегменту на національну культуру і соціум, що сьогодні, по суті, зробило можливим розв'язання країною-агресором жорстокої і кривавої війни проти України. Виходячи з цього, архіважливим завданням, у тому числі для історичної науки, залишається з'ясування методів впливу на особистість, зокрема і в роки «застою», і які наслідки це мало для сучасного державотворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення впливу радянської влади на формування нової особистості, як частини авторитарної системи, здійснювалося рядом істориків. Найбільш ґрунтовними є дослідження Ю. Каганова, в яких

розкрито методи формування образу «радянської людини», охарактеризовано галузі суспільно-політичного життя, що впливали на тогочасних громадян, роль ЗМІ, зокрема кінематографу, визначено місце радянської обрядовості у формуванні нової ідентичності, звернуто увагу на процеси русифікації, що охопили усі сфери суспільного життя, ставши знаряддям зміни особистих якостей людини та її світогляду (Каганов, 2018; Каганов, 2019). Вплив русифікації на зміну мовної ідентичності населення УРСР вивчав В. Скляр, проаналізувавши дані всесоюзних переписів населення (Скляр, 2008). Безпосередньо чи опосередковано процес формування образу «радянської людини» розглядали Ю. Колісник (Колісник, 2011; Колісник, 2015), В. Новородовський (Новородовський, 2020), О. Почапська (Почапська, 2022), Н. Ховайба (Ховайба, 2015). Поряд із цим, недостатньо вивченими в історіографії залишаються питання ефективності методів формування образу «радянської людини», їхній взаємозв'язок з мовною політикою влади та наслідки цієї політики.

Метою статті є з'ясування особливостей формування образу «радянської людини» у контексті політики русифікації періоду «застою» і визначення ключових методів зміни світогляду особистості.

Виклад основного матеріалу. У радянському суспільстві сформувалися чітко усталені морально-етичні норми, що пронизували всі сфери життя тогочасного громадянина. В умовах дії тоталітарної системи було досить зручно керувати настроями широких народних мас, використовуючи мовно-культурологічний аспект. Значний вплив на свідомість населення здійснила поява телебачення і радіомовлення, після чого поширювати комуністичну ідеологію стало набагато простіше. Пропаганда радянського способу життя, яка здійснювалася за допомогою телепередач і кінематографу, формувала у свідомості народів СРСР стійкий образ «радянської людини». В основному, даному образу

приписували наступні риси: працелюбність, віру в світле майбутнє, поширення комуністичних постулатів та аскетичний спосіб життя. За допомогою журнальної періодики та книгодрукування партійне керівництво чітко фільтрувало інформаційний простір. Зважаючи на те, що російська виступала мовою всесоюзного центру, велика кількість наукових досліджень, періодичних видань, телепередач і кінофільмів виходила саме цією мовою. Партійна номенклатура цілеспрямовано пропагувала курс на «злиття націй» задля всебічного зомбування широких народних мас. Всі ці фактори сприяли ідеологічній обробці населення і формуванню усталеного образу «радянської людини». Процес становлення, розвитку й самоідентифікації радянської особистості відбувався під впливом комуністичної ідеології, яку пропагувала партійна номенклатура. Відповідно відбувалася підмінна цінностей, нівелювання національних особливостей, звичаїв і традицій різних етнічних груп (Почапська, 2022). Наслідки такої політики відчутні й на сучасному етапі державотворення, особливо в контексті несприйняття поширення української мови та культури в суспільстві. Це провокувало зіткнення двох культурних полюсів: українського (передбачав розвиток українських мовно-культурних традицій з подальшою інтеграцією до європейського цивілізаційного виміру) і проросійського (сприймав будь-який прояв українського національного розвитку як дерусифікацію і загрозу усталеним цінностям, ототожнював себе з радянською дійсністю надавав перевагу інтеграції до євразійського цивілізаційного виміру) (Скарр, 2017). У цілому, зарубіжний (Європа і США) науковий дискурс засвідчив, що мовне питання стало ключовим у мобілізації певних соціальних груп для задоволення амбітних політичних цілей (Новородовський, 2018: 150). Це зумовлювало конфронтацію української і проросійської ідентичностей. Проте ключові причини цих процесів мають історичні корені, пов'язані з радянською мовною і національною політикою.

Беручи до уваги багатовікові утиски української національної ідеї та цілеспрямовану політику русифікації мовної і культурної сфер, робимо висновок, що партійна номенклатура свідомо реалізовувала курс на «злиття націй» з метою створення спільного для всіх народів образу «радянської людини».

В основу формування радянської ідентичності покладено цілу систему створених міфів та ідеологем, завдання яких полягало у підтримці членами соціуму ідеї співпричетності до розбудови держави з її соціальними, політичними, економічними, мовно-культурними традиціями. Чільне місце посідали ідеологічні тези щодо ролі пролетаріату як авангарду розвитку радянського суспільства й інтернаціоналізму, як засобу протидії роз'єднуючому впливу ідей національного егоїзму (Цивілізаційна ідентичність..., 2022: 279). Таким чином, відбувалася підмінна цінностей у особистості та суспільства в цілому. Тобто національні особливості змінювалися на нові радянські соціокультурні цінності.

Партійна номенклатура не вважала мовно-культурний розвиток УРСР важливим чинником для інтеграції українського етносу в умовно договірну спільноту – СРСР. Україні відводилася роль асимільованої частини республіки, без будь-яких залишків національно-культурної автономії (Почапська, 2022). Тобто, УРСР мав лише формальні риси політичного суб'єкта, який повністю підпорядковувався чітко регламентованим правилам. Відповідно, населення тогочасної УРСР мало дотримуватися радянської моделі поведінки, що означало цілковиту відмову від проявів власної ідентичності та національної самобутності. Дана політика стосувалася не лише українців, які виконували роль титульного етносу, але й інтересів інших етнічних груп, які проживали на території СРСР. Національні меншини зазнавали впливу русифікації, гібридизації проявів власної ідентичності та її трансформації відповідно до радянської моделі поведінки. Подальша уніфікація мовно-культурних особливостей населення СРСР зумовлювала вкорінення образу «радянської людини» та формування нових загальносоюзних цінностей.

Досліджуючи вплив русифікації на мовну ідентичність населення, В. Складар відмітив різке зростання росіян і російськомовного населення на території УРСР (Складар, 2018). Всесоюзний перепис 1989 р. зафіксував негативні тенденції, пов'язані з русифікацією населення. Аналізуючи його дані, стає очевидним, що на території УРСР відбувалося поступове наростання бікультурного протистояння українського і російського мовно-культурного просторів (Національні меншини..., 2000: 277). Зміна мовної структури населення зумовлювала зміну соціально-побутових і культурних аспектів життя особистості. Зазвичай це відбувалося через небажання виділятися, особливо у міських умовах. Так, політика русифікації зумовлювала посилення штучної асиміляції українців, формування у них комплексу меншовартості, відмову від мовно-культурних традицій власного народу (Складар, 2008: 321–322).

Використовуючи політику русифікації, новостворені радянські маркери історичної пам'яті та ЗМІ, відбувалося нівелювання національних особливостей народів СРСР з одного боку та зміна світоглядних орієнтирів особистості – з іншого. Радянські ідеологи усвідомлювали важливість цього процесу, адже лише у такому випадку вони мали б змогу позбутися самотності етнічних груп і здійснювати повноцінний тотальний контроль над широкими народними масами. Особливо важливо було позбавити будь-яких проявів національно-культурної самотності, які досить часто партійні діячі асоціювали з «буржуазним націоналізмом» (Цивілізаційна ідентичність..., 2022: 281). У цьому контексті чільне місце відігравала саме русифікація, адже мова є яскравим ідентичним показником нації. Знищення мовної самотності було важливим підґрунтям для зміни ідентичності населення. Таким чином, компартійні діячі, через обґрунтування важливості російської мови, як головного засобу міжнаціональної комунікації, намагалися поступово русифікувати населення. Водночас радянська влада

застосовувала ряд ідеологічних інструментів, які лише посилювали процес зросійщення на території Радянської України.

Першочерговим для компартійного керівництва було знищення української ідентичності та перетворення її на радянську. Передбачалася ліквідація будь-яких проявів національно-культурного відродження, самовизначення чи самостійності. Зважаючи на те, що носієм українського національного коду було селянство, радянська влада сприймала його як загрозу. Саме знищення селянства, як класу, несло в собі й певну ідеологічну складову. Починаючи з кінця 1920-х рр. було реалізовано низку заходів, завданням яких стала ліквідація селянства. Для цього партійна номенклатура використовувала різноманітні методи: від фізичного знищення, шляхом голодоморів чи масових репресій до русифікації, непосильного оподаткування, реквізиції майна тощо. Із паспортизацією сільського населення у 1970-х рр. почався відтік молоді, яка отримала право безперешкодно виїжджати до міста з метою побудови власної кар'єри. Це зумовило у подальшому старіння села, відмирання усталених мовно-культурних традицій, русифікацію і маргіналізацію молоді, яка намагалася адаптуватися до міського життя.

Знищення залишків української мовно-культурної спадщини зокрема та мови українського етносу загалом було першочерговим завданням партійної номенклатури. Образ «радянської людини» мав бути чітко уніфікованим для всіх народів, які проживали на території тогочасного СРСР, тому прояви української мовно-культурної ідентичності зовсім не входили до планів комуністичної влади. У цьому контексті значних утисків зазнав україномовний кінематограф. Фільми, відзняті українською мовою, досить часто підлягали забороні або вилученню з телепрокатів.

Вплив ЗМІ, зокрема газет, журналів і телебачення був спрямований на ідеологічне виховання мас, відбувалася підміна цінностей з метою формування нового світогляду. Для цього

використовувалися такі методи: «навішування ярликів» для негативної характеристики певних категорій населення, подій чи процесів (використовувалася риторика «ворог», «шкідник», «агент»); «сяючі узагальнення» – застосування родових імен для надання позитивного забарвлення певним особистостям чи організаціям (наприклад, «рідна партія»); «перенесення», яке могло мати як позитивний (поширення авторитету особи чи держави), так і негативний зміст (формування асоціації зі стійкими відразливими образами); «свої хлопці», що характеризувалося демонстрацією влади як частини простого народу; «запитання-пастки», завданням яких було використання деформованої логіки для формування потрібних висновків (Колісник, 2011).

Зазначені методи спрямовувалися на маніпуляцію свідомістю особистості, нав'язування певних соціальних моделей поведінки, формування спотвореного і обмеженого світогляду, вихід за рамки якого прирівнювався до злочину. Звісно, використання даних методів є особливістю внутрішньої політики тоталітарних чи авторитарних суспільств. У випадку радянської влади, маніпуляція свідомістю населення передбачала не лише упокорення суспільства, але й руйнування самобутності, взамін чому нав'язувалися нові цінності. Наприклад, нівелювалося значення мови етнічних груп і відповідно підвищувався статус російської, замість релігії поширювалися ідеї комунізму тощо. Водночас знецінення мовних, культурних, національних чи релігійних рис супроводжувалося появою споживацьких матеріальних інтересів, що суттєво вплинуло на маргіналізацію окремих груп населення, особливо у великих промислових центрах.

У ЗМІ упродовж 1960-х – 1980-х рр. відбувалося програмування переконань, ідеологічних установок, моральних цінностей, духовних потреб і психічних станів усіх категорій населення. Все це радянська влада називала «вихованням мас». Під цим маркером приховувалися тотальна загальнодержавна цілеспрямована політика маніпуляції свідомістю населення і

зомбування суспільства (Колісник, 2015). Особливо ефективно цей процес відбувався за допомогою радянського телебачення і кінематографа. Радянське керівництво вимагало від кіномитців постійно робити наголос на зближенні всіх народів СРСР (Ховайба, 2015: 78). Враховуючи посилений контроль за кіноіндустрією, фільми відігравали вагомe значення у формуванні образу «радянської людини». Вони містили ідеологічний підтекст, якого вимагали від кінорежисерів при монтуванні кінострічок. Особливо активно цензурування кіно відбулося після прийняття постанови ЦК КПРС «Про заходи з дальшого розвитку радянської кінематографії» від 2 серпня 1972 р. (Ховайба, 2015: 74).

Ще однією особливістю радянських ЗМІ, як інструменту формування образу «радянської людини» на території УРСР, став вторинний характер україномовної продукції, відсутність належного фінансування і вузьке тематичне спрямування (Каганов, 2019: 341). Наприклад, український кінематограф упродовж 1960-х – 1980-х рр. зазнавав нищівної критики, фінансування українських фільмів було значно нижчим від російських. Це також стосувалося і дублювання кінокартин українською мовою. Фактично зі 120-130 фільмів, створених центральними і республіканськими кіностудіями, які виходили щороку на телеекрани, лише 17 було українського виробництва. Коштів для дублювання фільмів українською мовою вистачало лише для 20 кінострічок (Ховайба, 2015: 80). Все це вписувалося в основні положення чітко регламентованого образу «радянської людини» як носія квазінаціональної ідентичності, побудованої на російському мовно-культурному просторі (Каганов, 2019: 341).

Досить вагома роль у тогочасному радянському суспільстві відводилася образу жінки. На думку партійного керівництва, жінки мали працювати на одному рівні з чоловіками. Тому часто вони виконували важку роботу на заводах, їхали на освоєння цілини, працювали задля відбудови народного господарства. Партійне керівництво не залишило

поза увагою «моральний образ тогочасного жіноцтва». Держава постійно наголошувала на принципах рівності та братерства, які офіційно закріплювалися у радянському законодавстві, поряд із цим, вона відмовлялася визнавати той факт, що побут і сім'я фактично завжди перебували на жіночих плечах. А ця сфера життєдіяльності пересічної «радянської людини» аж ніяк не була регламентована державою (Смольницька, 2011: 164).

Пропаганда образу «радянської людини» відбувалася ще зі шкільної партії. Спецслужби суворо контролювали не лише навчальну, а й позашкільну діяльність учнівської молоді, зокрема гуртки та дискотеки (Каганов, 2017: 58). Будь-які прояви аморальної поведінки підлягали суворому осуду членів комсомольських організацій загалом і парторгу зокрема. Варто зазначити, що навіть батьки не могли передати дітям інформацію про реальний стан речей у суспільстві. Особливо, якщо їхні погляди на тогочасну радянську дійсність не співпадали з офіційною комуністичною ідеологією. Фактично, роль морально-культурологічного лідера виконувала партія і держава. Через необережні висловлювання дітей, що стосувалися партійної номенклатури, в першу чергу могли постраждати батьки. Вагомий вплив на формування образу «радянської людини» мала ідеологічна складова. Членам компартії було заборонено дотримуватися православного віросповідання, ходити до церкви, вінчатися, святкувати релігійні свята, хрестити дітей тощо. Єдиним джерелом віри у тогочасному радянському суспільстві виступала комуністична ідеологія, яка мала виконувати роль об'єднуючого фактору для багатонаціональної республіки.

Кампанія «за нові обряди» активно розгорнулася наприкінці 1950-х рр. і була спрямована на формування тогочасної моделі свят і обрядів, як альтернатива релігійним (Каганов, 2019: 313). Це мало стати одним із елементів ідеологічного «переконування» населення й утвердження образу «радянської людини». Згодом держава все більше

почала втручатися у культурний простір населення, фактично сформувавши власну програму з утвердженням радянської обрядовості. Відповідно до Постанови ЦК КПУ в грудні 1969 р. було створено Комісію з вивчення і впровадження в побут нових цивільних обрядів при Президії Верховної Ради УРСР. Передбачалося і формування аналогічних інституцій при виконкомах обласних, районних, міських, сільських рад (Каганов, 2019: 314). Радянська обрядовість стала одним зі специфічних способів вираження, закріплення і відтворення нових соціально-духовних цінностей. Вона відіграла вагомую роль у «вихованні мас», виконанні функцій регулятора соціальних відносин і зміцнення взаємозв'язку між особистістю і суспільством (Аль-Анні, Кузіна, 2012). Відповідно, це допомагало стирати певні індивідуальні особливості людини, нав'язувало нові поведінкові моделі й здійснювало переорієнтацію свідомості особистості. Це ставало одним з елементів впливу не лише на особисті якості індивіда, але й було знаряддям деформації свідомості, що, у свою чергу, дозволяло швидше й ефективніше русифікувати суспільство, а, отже, і змінювати його нову ідентичність.

Отже, русифікація стала одним із методів формування образу «радянської людини». Зміна ідентичності можлива лише за рахунок зміни світоглядних уявлень окремої особистості. Враховуючи це, радянська влада використовувала низку ідеологічних установок, які пропагувала через ЗМІ, кінематограф, втілювала через власну, штучно організовану обрядовість. Особистість під впливом зазначених чинників, а також бажання позбутися комплексу меншовартості змінювала власні цінності, орієнтуючись на нові радянські. Наслідки цієї політики є досить серйозними на сучасному етапі державотворення, адже зрусифіковане суспільство, що ідентифікувало себе з образом радянської людини, не сприймало ідею розвитку української державності, мови і культури. Закладені радянською владою стереотипи поведінки

не дозволяли повноцінно сприймати становлення і розвиток усіх атрибутів незалежної держави та демократичного поступу. У подальшому соціогуманітаріям надважливо поглиблювати вивчення особливостей формування образу «радянської людини» та наднаціональної спільності «радянський народ», глибоко й комплексно аналізувати вплив політики русифікації на ці процеси та визначати тенденції зміни світоглядних орієнтирів у суспільстві, а також їхні жакхливі наслідки для сучасного етапу розвитку українського соціуму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Scarr F. Language and war in contemporary Ukraine. 2017. URL: <http://ceenewperspectives.iir.cz/2017/10/19/language-and-war-in-contemporary-ukraine/>
2. Аль-Анні А., Кузіна Н. Державна політика по впровадженню радянської обрядовості в Українській РСР. 2012. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Al-Anni_Amar/Derzhavna_polityka_po_vprovadzhenniu_radianskoi_obriadovosti_v_Ukrainskii_RSR.pdf.
3. Каганов Ю. Виховання «радянської людини» в Україні: КДБ проти школярів (1960-1970-ті рр.). *СХІД*. Київ, 2017. Вип. 4 (150). С. 57–63.
4. Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 432 с.
5. Каганов Ю. Феномен «радянської людини» 1950–1980-х рр. в сучасній українській історіографії. *Історична пам'ять: науковий журнал*. Полтава, 2018. № 2 (39). С. 84–98.
6. Колісник Ю. Дитячо-юнацька преса УРСР та її роль у формуванні суспільної свідомості. 2011. URL: <https://www.lsl.lviv.ua/wp-content/uploads/Zb/NDI2011/JRN/PDF/8.pdf>
7. Колісник Ю. Маніпулятивний вплив журнальної періодики на свідомість громадян УРСР. 2015. URL: <http://www.lsl.lviv.ua/wp-content/uploads/Zb/NDI2015/JRN/PDF/26.pdf>
8. Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект / за ред. І. Ф. Кураса. Київ: ІПіЕНД НАН України, 2000. 356 с.

9. Новородовський В. Етномовний фактор дезінтеграційних процесів в Україні у поглядах науковців з Європи та США. *Сучасна гуманітаристика: збірник матеріалів IX Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 13 жовтня 2018 р.* Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.), 2018. Вип. 9. С. 145–151.

10. Новородовський В. Національні меншини України в політичних процесах (1945–1991): науковий дискурс: монографія. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 152 с.

11. Почапська О. Концепція радянської ідентичності в контексті ідеологізації суспільства: аналіз ЗМІ. 2022. DOI: [https://doi.org/10.21272/Obraz.2022.1\(38\)-80-88](https://doi.org/10.21272/Obraz.2022.1(38)-80-88)

12. Скляр В. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: етномовні наслідки російщення: монографія. Київ: Просвіта, 2008. 391 с.

13. Скляр В. Етномовні наслідки російщення населення України. 2018. URL: <http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/42422?locale=en>

14. Смольницька М. Жінка в радянському суспільстві: Офіційний образ і реальна практика. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст.* Київ, 2011. Вип. 16. С. 162–174.

15. Ховайба Н. Державна політика у галузі Кінематографа УРСР (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.). Дис. ... канд. іст. наук за спец.: 07.00.01 – історія України. Київ, 2015. 240 с.

16. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.

REFERENCE

1. Scarr F. (2017). Language and war in contemporary Ukraine. URL: <http://ceenewperspectives.iir.cz/2017/10/19/language-and-war-in-contemporary-ukraine/> [in English].

2. Al'-Anni A., Kuzina N. (2012). *Derzhavna polityka po vprovadzhennyu radyans'koyi obryadovosti v Ukrayins'kiy RSR* [State policy on the implementation of Soviet rituals in the Ukrainian SSR]. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Al-Anni_Amar/Derzhavna_polityka_po_vprovadzhenniu_radianskoi_obriadovosti_v_Ukrainskii_RSR.pdf? [in Ukrainian].

3. Kahanov Yu. (2017). *Vykhovannya «radyans'koyi lyudyny» v Ukrayini: KDB proty shkolyariv (1960-1970-ti rr.)* [Education of a «Soviet man» in Ukraine: KGB against schoolchildren (1960s-1970s)]. *SKhID*. Kyiv, Vyp. 4 (150). S. 57–63. [in Ukrainian].

4. Kahanov Yu. (2019). *Konstruyuvannya «radyans'koyi lyudyny» (1953–1991): ukrayins'ka versiya* [Construction of the «Soviet man» (1953–1991): Ukrainian version]. Zaporizhzhya : Inter-M, 432 s. [in Ukrainian].

5. Kahanov Yu. (2018). *Fenomen «radyans'koyi lyudyny» 1950–1980-kh rr. v suchasniy ukrayins'kiy istoriohrafii*. [The phenomenon of the «Soviet man» of the 1950s–1980s in modern Ukrainian historiography] *Istorychna pam'yat': naukovy zhurnal*. Poltava, № 2 (39). S. 84–98. [in Ukrainian].

6. Kolisnyk Yu. (2011). *Dytyacho-yunats'ka presa URSS ta yiyi rol'u formuvanni suspil'noyi svidomosti*. [The children's and youth press of the Ukrainian SSR and its role in the formation of public consciousness] URL: <https://www.lsl.lviv.ua/wp-content/uploads/Zb/NDI2011/JRN/PDF/8.pdf> [in Ukrainian].

7. Kolisnyk Yu. (2015). *Manipulyatyvnyy vplyv zhurnal'noyi periodyky na svidomist' hromadyan URSS*. [The manipulative influence of magazine periodicals on the consciousness of the citizens of the Ukrainian SSR] URL: <http://www.lsl.lviv.ua/wp-content/uploads/Zb/NDI2015/JRN/PDF/26.pdf> [in Ukrainian].

8. *Natsional'ni menshyny Ukrayiny u KhKh stolitti: polityko-pravovyy aspekt* (2000). [National minorities of Ukraine in the 20th century: political and legal aspect] / za red. I. F. Kurasa. Kyiv: IPIEND NAN Ukrayiny. 356 s. [in Ukrainian].

9. Novorodovs'ky V. (2018). *Etnomovnyy faktor dezintehratsiynykh protsesiv v Ukrayini u pohlyadakh naukovtsiv z*

Yevropy ta SShA [Ethnolinguistic factor of disintegration processes in Ukraine in the views of scientists from Europe and the USA]. *Suchasna humanitarystyka: zbirnyk materialiv IX Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi internet-konferentsiyi, 13 zhovtnya 2018 r. Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy* (Kyyiv. obl.), Vyp. 9. S. 145–151. [in Ukrainian].

10. Novorodovs'kyy V. (2020). *Natsional'ni menshyny Ukrayiny v politychnykh protsesakh (1945–1991): naukovyy dyskurs : monohrafiya*. [National minorities of Ukraine in political processes (1945–1991): scientific discourse: monograph] Kyyiv : IPiEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny, 152 s. [in Ukrainian].

11. Pochaps'ka O. (2022). Kontsepsiya radyans'koyi identychnosti v konteksti ideolohizatsiyi suspil'stva: analiz ZMI. [The concept of Soviet identity in the context of the ideologization of society: an analysis of mass media]. DOI: [https://doi.org/10.21272/Obraz.2022.1\(38\)-80-88](https://doi.org/10.21272/Obraz.2022.1(38)-80-88) [in Ukrainian].

12. Sklyar V. (2008). *Etnichnyy sklad naseleennya Ukrayiny 1959–1989 rr.: etnomovni naslidky rosiyshchennya: monohrafiya* [Ethnic composition of the population of Ukraine 1959–1989: ethnolinguistic consequences of Russification: monograph]. Kyyiv: Prosvita, 391 s. [in Ukrainian].

13. Sklyar V. (2018). *Etnomovni naslidky rosiyshchennya naseleennya Ukrayiny*. [Ethnolinguistic consequences of Russification of the population of Ukraine] URL: <http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/42422?locale=en> [in Ukrainian].

14. Smol'nits'ka M. *Zhinka v radyans'komu suspil'stvi: Ofitsiynyy obraz i real'na praktyka* [A woman in Soviet society: Official image and real practice]. *Ukrayina XX st.: kul'tura, ideolohiya, polityka: Zb. st.* Kyyiv, Vyp. 16. S. 162–174. [in Ukrainian].

15. Khovayba N. (2015). *Derzhavna polityka u haluzi Kinematohrafa URSR (druha polovyna 1960-kh – persha polovyna 1980-kh rr.)* [State policy in the field of Cinematography of the

Ukrainian SSR (the second half of the 1960s - the first half of the 1980s)]. Dys. ... kand. ist. nauk za spets.: 07.00.01 – istoriya Ukrayiny. Kyiv, 240 s. [in Ukrainian].

16. *Tsyvilizatsiyna identychnist' ukrayinstva: istoriya i suchasnist'* (2022). [Civilizational identity of Ukrainians: history and modernity]. / avt. kol.: O. Rafal's'kyi (kerivnyk), Ya. Kalakura (naukovyy redaktor), O. Kalakura, M. Yuriy. Kyiv : IPiEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny, 512 s. [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

У статті висвітлюються ключові методи трансформації мовно-культурних цінностей особистості, перетворення її у «радянську людину» у контексті проблеми двомовності періоду «застою». Визначено основні причини й наслідки впливу політики русифікації на формування нової особистості, її моделі поведінки і самоідентифікації. Це був визначальний крок у розбудові нової наднаціональної спільноти «радянський народ» у контексті проголошеного курсу на «злиття націй». Доведено, що мовна політика мала значний ефект на розвиток самобутності населення Радянської України і стала важливим методом формування радянської людини. Встановлено, що поряд з русифікацією суспільства радянська влада використовувала й інші інструменти формування нового світогляду населення. Особливо ефективно вони втілювалися через засоби масової інформації. Використовуючи обґрунтовані радянськими ідеологами міфи, тези, ідеологеми, радянські медіа здійснювали своєрідне зомбування, нав'язуючи потрібні ідеї пересічним громадянам. У контексті реалізації курсу на «злиття народів» певні інформаційні повідомлення радянських ЗМІ формували комплекс меншовартості в окремих етнічних груп, що зумовлювало швидку зміну мовно-культурних традицій свого народу на нові радянські. З'ясовано, що телебачення і кіноіндустрія значно вплинули на формування особистості

періоду «застою». Російськомовний кінематограф поступово заповнив ефірний час. Через низку чинників українське кіно не мало змогу повноцінно конкурувати з російським. Визначено, що так зване «виховання мас» відбувалося ще зі шкільних років. Особливо активно впроваджувалася антирелігійна кампанія і русифікація. Розкрито значення ідеологічного обґрунтування місця жінки в радянському суспільстві в контексті формування образу «радянської людини». Чільне місце в контексті трансформації світогляду населення мав розвиток радянської обрядовості. З'ясовано, що радянська політика у галузі культури мала негативні наслідки, оскільки суттєво вплинула на етнодемографічні процеси, деформувала ідентичність окремих категорій населення, які не сприймали мовно-культурних і національних особливостей державотворення України від моменту проголошення незалежності.

Ключові слова: мова, «радянська людина», русифікація, ідентичність, «застій», двомовність, світогляд.

УДК [902:929](477)

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2022-16-65-84>

ETHNOANTHROPOLOGICAL RESEARCH IN UKRAINE IN THE 60'S - 70'S OF THE XIX CENTURY

ЕТНОАНТРОПОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ У 60-Х – 70-Х РОКАХ XIX СТ.

Олена Коломієць,

*кандидат педагогічних
наук, доцент кафедри
суспільних наук, інформаційної
та архівної справи*

E-mail:

kolomietselena1964@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0085-7605>

*Центральноукраїнський
національний технічний
університет, пр.-т
Університетський, 8,
м. Кропивницький, Україна,
25006*

Olena Kolomiets,

*Ph.D. in Pedagogical sciences,
associate professor of the
department of public sciences,
information and archival affair*

E-mail:

kolomietselena1964@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0085-7605>

*Central-Ukrainian National
Technical University,
8, Universytetskyi Prospect,
Kropyvnytskyi, Ukraine, 25006*

Оксана Головата,

*викладач кафедри історії,
археології, інформаційної та
архівної справи*

E-mail:

o.o.golovata@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2232-819X>

*Центральноукраїнський
національний технічний
університет*

Oksana Holovata,

*Lecturer of the department of
history, archeology, information
and archival affair*

E-mail:

o.o.golovata@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2232-819X>

*Central-Ukrainian National
Technical University,
8, Universytetskyi Prospect,*

пр. Університетський, 8 Кropyvnytskyi, Ukraine, 25006
м. Кропивницький, Україна,
25006

ABSTRACT

The beginning of the scientific and organizational formation of Ukrainian ethnic anthropology is associated with two important scientific and cultural events in the life of Ukrainian society in the second half of the 19th century: firstly, with the «Ethnographic and statistical expedition of the Imperial Russian Geographical Society to the West Russian Territory» 1869-1870 and, secondly, with the activities of the South-Western Department of the Imperial Russian Geographical Society in Kiev in 1873-1876. Pavlo Chubynskyi was the initiator, organizer and active participant of both events. Around him united associates – outstanding Ukrainian scientists, writers, public figures (V. Antonovich, M. Drahomanov, O. Rusov, N. Kostomarov, P. Zhitetskyi, F. Vovk, etc.) – “talented, honest, widely educated and people who are selflessly devoted to their land” (S. Rusova). The expedition and the activities of the Department became, according to S. Rusova, one of the «brightest pages in the history of the cultural development of Southern Russia». Their results significantly surpassed the tasks defined by the leadership of the Russian Geographical Society both in terms of the territories covered by the research, and in the volume and quality of the collected materials on Ukrainian ethnography, folklore studies, and anthropology. The Russian Academy of Sciences recognized P. Chubynskyi as the best ethnologist of that time, and the multivolume collection «Proceedings of the Ethnographic and Statistical Expedition to the West Russian Territory» – a world-class scientific work. Ethno-anthropological research within the framework of the Expedition and their processing by the efforts and funds of the South-Western Department of the Imperial Russian Geographical Society is an example of the first systematic scientific research on ethnic anthropology, which covered large territories of Ukraine and some

neighboring countries. Thus, we have every reason to associate the scientific and organizational principles of Ukrainian ethnoanthropology with these two scientific institutions – the Ethnographic and Statistical Expedition of 1869-1870 and the Southwestern Department of the Russian Geographical Society.

Key words: *Ukrainian ethnic anthropology, scientific and organizational formation, P. Chubynskyi, South-Western Department of the Imperial Russian Geographical Society, Ethnographic-statistical expedition of the Imperial Russian Geographical Society to the Western Russian Territory*

Постановка проблеми. Наука існує у двох вимірах – як організаційні форми і як теоретико-методологічні засади. Якщо хронологія становлення теорії й методології наукової дисципліни завжди може бути лише дуже й дуже відносною, то певні етапи науково-організаційного становлення, інституціалізації тієї чи іншої наукової дисципліни, зазвичай, датувати вдається досить точно. Історія, звісно, не зводиться до хронології, але дати для історика мають далеко не символічне значення, – особливо пов'язані з обставинами зародження певного явища, процесу.

Антропологи датують початок організаційного становлення своєї науки 7 липня 1859 року – заснуванням Паризького Антропологічного товариства (Волков, 1914:1). В історії ж української етнічної антропології, на нашу думку, таким початком можна вважати проведення комплексної «Етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край» (далі – ЕСЕ ЗРК, Експедиція) у 1869-1872 рр. і діяльність у Києві в 1873-1876 рр. Південно-західного відділу Імператорського російського Географічного Товариства (далі – ПЗВ ІРГТ, Відділ). Тобто розвиток української етнічної антропології налічує вже півтора століття. Однак, попри такий тривалий проміжок часу і досить значні здобутки, – і сьогодні ця наукова дисципліна в Україні перебуває у дивному стані буття-небуття, оскільки не має власних наукових інституцій.

Це, зокрема, визначає наш інтерес до обставин науково-організаційного розвитку української етнічної антропології і, безумовно, зумовлює актуальність дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Початок науково-організаційного розвитку української етнічної антропології датується двома такими важливими подіями в житті українського суспільства другої половини XIX ст., як «Етнографічно-статистична експедиція Імператорського російського географічного товариства в Західно-Руський край» 1869 – 1870 років та відкриття 1873 року у Києві Південно-західного відділу Імператорського російського Географічного товариства. І експедиція, і діяльність Відділу були тісно пов'язані з ім'ям Павла Чубинського. Він очолював експедицію 1869-1870 рр., а щодо Відділу, то за свідченням Ф. Вовка, як ініціатива, так і «честь доведення до щасливого закінчення» справи його організації належали, «безсумнівно і безроздільно П.П. Чубинському. ... Керівне ядро Відділу склали члени Київської Громади» (Волков, 1914:46 – 47). За спогадами Ф. Вовка, відкриття Відділу мало для «Громади» величезне значення. Воно, за словами вченого, «легалізувало по крайній мірі більше половини того, що ми робили досі в якості вимушено “таємного співтовариства” ... За виключенням збирання коштів для видань і зносин з іногородніми членами та союзниками, та до деякого ступеню обговорення різних більш чи менш теоретичних питань українського руху і загальної політики, незручного у публічних зібраннях, більша частина діяльності нашої «Громади» зводилася до чисто наукових та науково-видавничих справ, ховатися з якими було, хоч і смішно, [та] на нещастя, необхідно. Відкриття ж Південно-західного відділу Імператорського російського Географічного Товариства розв'язувало нам руки і давало нам можливість значно розвинути наші вимушено дуже скромні починання в області українознавства, збільшити наші видавничі кошти, залучити до роботи значно більше коло діячів і користуватися сприяттям багатьох вчених і адміністративних

установ, з якими досі ми могли зноситися тільки як окремі особи» (Волков, 1914:46-47).

Обставини організації експедиції та діяльності Відділу досить добре висвітлені у публікаціях як сучасників, так і дослідників пізнішого часу (Вовк, 1994; Грушевський, 1991; Волков, 1914; Волков, 1913; Пыпин, 1891; Сумцов, 1914; русова, 1913; Чубинський, 1875; Чубинская, 1965; Антепович, 1876; Дорошенко, 1923; Миллер, 2000; Любченко, 2021 та ін.).

У діяльності Південно-західного відділу Імператорського російського Географічного Товариства спеціального етноантропологічного напрямку досліджень не було, але у нас є всі підстави пов'язувати організаційні початки української етноантропології саме з цією установою. На кошти Відділу і за участю багатьох відданих справі талановитих його співробітників – В. Антоновича, М. Костомарова, Ф. Вовка, О. Русова та ін. – були підготовлені «Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край» П. Чубинського, – «грандіозний», за оцінками сучасників (Пыпин, 1891), збірник матеріалів з української етнографії, фольклористики, антропології, за який російська Академія наук визнала автора кращим тогочасним народознавцем. Знаком високої оцінки праці П. Чубинського була золота медаль рГТ за експедицію і зібрані матеріали з таким написом: «Праці» є вельми важливим набутком науки за своїм обсягом і змістом» (Сумцов, 1914:2). 1879 року російська Академія наук нагородила П. Чубинського Уваровською премією, «взявши до уваги ґрунтовний і доброзичливий відгук О.М. Веселовського: «За багатством етнографічних даних є тільки дві праці, з якими можна порівняти «Праці» П. Чубинського, – «Lud» Кольберга і «Biblioteca delle tradizioni popolari siciliani» Пітре» (Сумцов, 1914: 3).

Ф. Вовк у статті «Антропологічні особливості українського народу», вміщеній у другому томі енциклопедичного довідника з українознавства «Український народ в його минулому та сьогоденні» (1916 р.) (Вовк, 1994),

аналізуючи сучасний йому період (1860-і – 1910-і рр.) становлення і розвитку етноантропології, відносить 1860-і – 1870-і роки до «передісторії» антропологічного вивчення українців. На думку вченого, антропологічні дослідження за часів, передуючих ЕСР ЗРК, «були ще такі незначні (виміряно було всього біля трьох десятків українських черепів), що П.П. Чубінський, який теж на початку 60-х років зробив спробу фізичної характеристики українців, за них навіть і не згадав» (Вовк, 1994:8). Зазначимо, що тут очевидна помилка Ф. Вовка щодо дати. На початку 60-х рр. XIX ст., приблизно 1862 року, з'явилися лише плани комплексної «статистично-етнографічної» експедиції (Волков, 1914:45). Експедиція ж працювала впродовж 1869 – 1872 рр.

Ф. Вовк високо оцінював зроблене П. Чубинським, називав своїм першим учителем і зберігав «найсердечнішу вдячність за його поради і вказівки, які багато стали в пригоді згодом» (Волков, 1914: 59).

Друга половина XIX ст. – перші два десятиліття XX ст. в українській етнічній антропології – це час насамперед накопичення фактичного матеріалу, організації наукових установ, формування теоретико-методологічних основ нової науки. Спроби осмислення, зокрема, науково-організаційних засад цієї наукової дисципліни з'являться пізніше, в контексті самостійного розвитку в Україні етнології в цілому, і етноантропології зокрема. Насамперед це публікації В. Горленка, В. Наулка, С. Сегеди, О. Франко, А. Франка та ін. (Наулко, 1996; Сегеда, 1990; Сегеда, 1994; Франко, Франко, 1990).

Сучасні автори «наголошується на важливості вивчення «мікроісторії» (М. Ігнатенко, 2016).

Мета статті. Метою статті є виокремлення періоду 60-х – 70-х рр. XIX ст. як початкового етапу науково-організаційного становлення української етноантропології.

Виклад основного матеріалу. Етнічна антропологія у другій половині XIX ст. робила тільки перші кроки. В Україні

в той час етноантропологічні дослідження – це майже випадкові, поодинокі «досліди» 1870 – 1890-х рр. (і то, зазвичай – не українських дослідників). Ф. Вовк пізніше, вказуючи на «кілька промірів Вейсбаха», «невеличку працю Проценка про 70 українських черепів» та «значно важливіші досліди Майєра та Коперницького», на дослідження Еркерта, Емме, Дібольда, Ікова, Попова, Гільченка, Тально-Гринцевича, Краснова, Петрова, Магеровського – підкреслить: «Далеко не всіма цими працями можна тепер (на початку XX ст. – О.Г.) користатись, тому що вони базовані на промірах інструментами иноді дуже неточними, а до того автори вживали часом дуже довільних метод, що робили неможливими які-будь порівняння, а тим самим і висновки» (Вовк, 1996: 8-10).

Тим часом, наприкінці 60-х – в середині 70-х рр. XIX ст., маємо приклад першої спроби систематичного етноантропологічного дослідження досить значної території України. Йдеться про «Етнографічно-статистичну експедицію російського географічного товариства в Західно-Руський край».

У складі «Етнографічно-статистичної експедиції Імператорського російського географічного товариства в Західно-Руський край» під керівництвом П. Чубинського, яка діяла у 1869 – 1870 рр., брали участь І. Чередниченко, В. Кравцов, П. Раєвський, Б. Ілляшевич, К. Кардаш. Намір П. Чубинського перетворити експедицію на всеукраїнську не було здійснено, але район досліджень завдяки енергії керівника значно розширився, включивши частини інших губерній, населених «українським племенем», – Мінської, Гродненської, Люблінської, Седлецької та Бесарабської. У підсумку впродовж двох років експедиція дослідила Київську, Волинську, Подільську губернії (разом – 36 повітів Правобережної України), частини Полтавської (2 повіти), Мінської (2 повіти), Гродненської (4 повіти), Люблінської і Седлецької губерній (разом – 9 повітів) та Бессарабію (1 повіт).

Для визначення «місцевості, населеної південнорусами» (термін, що його П. Чубинським вважає «правильнішим», в порівнянні з «малорусами») дослідник звернувся до опублікованих на той час в російській та Австро-Угорській імперіях матеріалів. Це стаття «Малоруси» у «Географо-статистичному словникові російської імперії» П. Семенова, «Дослідження про мову південноруську та її говірки» Я. Головацького, «Збірник пам'яток народної творчості у Північно-Західному краї» П. Гільтебрандта, матеріали часопису «Основа» (а саме стаття Н. Левченка «Місцеві назви русинів» у січневій книжці за 1861 рік та стаття, автор якої заховався за ініціалами І.М. (И.М.), та стаття «Короткий географічний огляд краю, населеного південноруським народом», опублікована у травневому числі за той же 1861 рік), а також періодичне видання «Статистический Временник российской империи» за 1866 рік (Труды, 1877:342). Області, заселені «південноруським» населенням. У росії це губернії Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська (за винятком повітів: Сурозького, Мглинського, Стародубського, Новомиргородського), Харківська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська (до Перекопського перешийку); повіти Кобринський, Брестський, майже весь Пружанський, «південний кут» Слоніmsького, частина Більського, «південна смуга» Білостоцького – Гродненської губернії; Пінський і частина Мозирського – Мінської губернії; Суджанський, Грайворонський, Білгородський, Старооскольський, Путивльський, більша частина Новооскольського і «наполовину» Рильський – Курської губернії; Бірюченський, Коротоянський, Острогозький, Павлівський, «майже весь» Валуйський «і 1/3» Богучарського – Воронізької губернії; Хотинський – Бессарабської області; східна половина Люблінської губернії, південно-східна половина Седлецької губернії, вся Земля Чорноморських Козаків. У Австро-Угорщині, в Галичині – це округи Чортківська, Тарнопольська, Золочівська, Жовківська, «1/3» Буковини, Коломийська,

Станіславська, Бережанська, Львівська, Стрийська, Самбірська, Перемишльська, Сяноцька та «південно-східний кут» Сандецького; в Угорщині власне – комітати: Мармароський, Берегський, Угочський, Унгварський і більша частина Сукмарського, Саболчського і Землинського, частина Шариського. «Спорадично», за висловом П. Чубинського, населення, що говорить «південноруською» мовою, розселене у Землі Війська Донського, – переважно в округах Міусській і Донецькій, в губерніях Саратовській, Оренбурзькій, Астраханській та інших, і в турецькій області Добруджа.

Площу всієї території, заселеної «південноруським» народом, «в точності визначити неможливо, але приблизно вона складає понад 13500 квадратних миль. Вся маса населення, що говорить на цьому просторі південноруською мовою, досягає 20 млн. осіб обох статей, що складає близько 80% всього населення» (Труды, 1877: 454).

П. Чубинським були проведені антропометричні дослідження, які стали першою спробою фізичної характеристики українців. Досі зберігають наукове значення його спостереження над пігментацією та виділення расових (антропологічних) областей української етнічної території. Ці матеріали містяться у частині 3-й VII тому «Праць» (СПб., 1877), яка називається «Малоруси Південно-Західного краю» і має такі відділи: а) Коротка характеристика малорусів (с. 342–360); б) Статистичні дані про малорусів Південно-Західного краю (с. 360–374); в) Житла, знаряддя, начиння, одяг, їжа малорусів (с. 375–412); г) Наріччя, піднаріччя і говірки Південної росії у зв'язку з наріччям Галичини (с. 412–453); д) Статистичні дані про економічне становище селян (с. 453–513). Сторінки 342–345 містять антропологічну характеристику «малорусів»; с. 357–359 – характеристика трьох типів (в «смугах») українського населення.

Для збирання антропологічних даних рекрутським дільницям («присутствіям») були розіслані «таблиці». Від дев'яти дільниць було отримано дані про 1 355 осіб (більшість

мали вік 21 рік; П. Чубинський спеціально зазначає, що це молоді люди, які «продовжують рости»). «Висновки з цих даних ми приводимо як характеристику малоруського типу» (Труды, 1877:342).

«Таблиці» П. Чубинського містять антропометричну програму з вісімнадцяти позицій, що включає визначення зросту (малий – 2 аршини і 4 вершки – 2 аршини і 5 вершків; середній – 2а.5в. – 2а.6в.; високий – 2а.6в. – 2а.8в.; дуже високий – 2а.8в. – 2а.12 в.), кольору шкіри (особливо білий, смаглявий, помірно-білий), форми голови (із сплюснутими від тім'я до шиї; із сплюснутими від лиця до потилиці; із сплюснутими з боків; без помітної сплюснутості), кольору волосся (чорний, темнорусявий, світлорусявий, рудий), форми брів і зростання їх (з прямими бровами; дугою; із бровами, що зрослися; із бровами, що не зрослися), зовнішнього вигляду очей (відкриті; опуклі; запалі), кольору очей (чорні; карі; блакитні; сірі), величини рота (широкий; вузький; помірний), форми щелеп (правильна; верхня видається вперед; нижня видається вперед), форми носа (прямий, горбатий, увігнутий), ширини носа (широкий, вузький, помірний), ширини плечей (широкі, вузькі, середні), висоти грудей (випуклі, правильні, впалі), ширини грудей (широкі, вузькі, помірні), довжини рук (довгі, короткі, помірні), довжина ніг (довгі, короткі, помірні), характер ходи (прямо; похитується з боку в бік, нахилиється вперед), швидкість ходи (швидка; повільна; помірна).

«Топографічні умови і історія» – ось чинники, які, на думку дослідника, сформували три типи «південноруського» населення: український, поліський і подільсько-галицький. «Типи ці відрізняються і фізичними властивостями, і мовою, і побутовими обставинами» (Труды, 1877: 358).

«Поліщуки займають Полісся Київської і Волинської губерній – край лісів і боліт – і Підляшшя, тобто частину Седлецької і Гродненської губерній. До подільсько-галицького типу слід віднести жителів західної Волині і Галичини, – це піднята, більше гірська смуга; вони населяють повіти:

Кам'янецький, Ужицький, Проскурівський, частини: Старокостянтинівського, Кременецького, Дубенського і Володимир-Волинського повітів і Холмську русь. А жителі іншої, більшої частини Київської, середньої частини Волинської і південно-східної Подільської губернії належать до українського типу» (Труды, 1877: 357 – 358).

Антропологічні особливості трьох типів «південнорусів»: «Українці – високого зросту, подоляни – середнього, поліщуки – відносно низького зросту. Українці переважно «сильні брюнети», між поліщуками порівняно багато блондинів» (Труды, 1877:358).

Вказавши на відмінності у матеріальній і духовній культурі, побуті, мові, П. Чубинський в кінці своєї «Короткої характеристики малорусів» наголошує: «Незважаючи на особливості, всі три вказані типи малоруського населення Південно-Західного краю мають з усіма іншими малорусами однаковий світогляд, обряди, звичаї, пам'ятки народної творчості, корінні властивості мови та інше» (Труды, 1877: 359).

Третина із обслідуваних обміряних за цією програмою рекрутів – малого зросту (2 арш.4 верш. – 2 арш. 5 верш., тобто 160-164 см), третина – середнього (2арш. 5верш. – 2 арш.6 верш.), і третина – високого (вище від 2арш.6верш.). Дослідник зазначає, що серед обміряних не було жителів поліських повітів. Взявши до уваги дані рекрутських наборів 1863, 1865 – 1867 р.р., опубліковані у «Військовому огляді Київського Військового округу», П. Чубинський підсумовує: разом з поліщуками «кількість осіб високого зросту буде менша, але взагалі малорослі, тобто до 2 арш. 5 верш., складають все-таки не більше третини, а особи середнього і високого зросту складають останні 2/3». Отже, «малороси» – народ взагалі-то рослий (Труды, 1877: 342).

Щодо пігментації (як ми пам'ятаємо, – «зберігають наукове значення досі спостереження П. Чубинського над пігментацією»): більше двох третин (68,70%) обслідуваних

мають «помірно-білий» колір шкіри, майже дві третини (58,52%) – «темно-русяве» волосся, половина (49,9%) – «сірі» очі (Труды, 1877:343). Вчений зазначає: «Виявляється, що між малоросами переважають брюнети. Так, світловолосих між ними всього 28,18%, тобто менше третини, і в тому числі з рудим волоссям менше 4%. Інші (майже 72%) – з темноруським чи чорним волоссям, причому переважає темноруське волосся, так що майже 59% населення має темноруське волосся.

Точно так блакитні очі зустрічаються у малоросів досить рідко: блакитнооких всього 17,56; у найбільшій частині сірі очі, так що майже $\frac{1}{2}$ населення з темносірими очима. Карі і чорні очі майже у $\frac{1}{3}$ населення.

На вигляд малороси красиві. Обличчя чоловіків мужні і вони взагалі здаються старшими свого віку. У поняття краси у малоросів входять неодмінно карі очі і чорні брови» (Труды, 1877: 344 – 345).

Цікаві міркування П. Чубинського щодо етногенетичних зв'язків населення «Південно-Західного краю» (особливо в порівнянні з етногенезом «великоросів»): «Між малоросами часто зустрічаються типи зовсім татарські, і в той же час у кримських татарів можна нерідко зустріти типові малоруські обличчя; трапляються також обличчя, що нагадують кавказьких горян.

Взагалі малоруський тип містить східну домішку. І це не дивно. Не кажучи вже про кочуючі народи княжого періоду – печенігів, хозарів та ін., які могли хоча б частково осідати в краю, – тут на Україні поселилися торки, берендеї і чорні клобуки. Потім постійні набіги татарів, захоплення жінок в полон не могли не впливати як на татарський, так і на малоруський типи. Крім цього східного елементу, в часи козацтва повинен був мати хоча б якийсь вплив південнослов'янський і румунський елементи, що /притікали/ в козацьку Україну, а особливо в Запорізьку Січ. Таким чином, малороси не обійшлися без схрещування з східними

елементами: татарським і тюркським, подібно до того, як великороси є результатом схрещування руського елемента з фінським» (Труды, 1877: 345).

Антропологічні студії українців, розпочаті «Етнографічно-статистичною експедицією в Західно-Руський край», продовжив Ф. Вовк. Він, як вже було зазначено вище, високо оцінював доробок П. Чубинського, однак і підходив критично до методики антропологічних досліджень останнього. Зокрема, вчений звертає увагу на те, що «Чубинський обмежився тільки помітками рекрутських установ за вказаною від нього програмою, а тому результати, що їх він одержав, крім хіба тільки барви волосся, не мають жодного антропологічного значіння» (Вовк, 1994: 8). Зазначимо, що наведену тут оцінку антропологічних досліджень П. Чубинського не слід розуміти так, що результати, отримані П. Чубинським, не мають жодного наукового значення. На думку відомого сучасного антрополога С. Сегеди, справа дещо в іншому: методика, застосована П. Чубинським, давала «збірний» результат і дані, отримані таким шляхом, не могли бути використані для констатації локальних відмінностей (Сегеда, 2001: 32). А саме таке завдання ставив перед сучасною йому (початку XX ст.) етноантропологічною наукою Ф. Вовк.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Дві важливі наукові і культурні події в житті України другої половини XIX ст. – «Етнографічно-статистична експедиція Імператорського російського географічного товариства в Західно-Руський край» 1869 – 1870 років, і діяльність Південно-західного відділу Імператорського російського Географічного товариства у Києві у 1873 – 1876 рр. позначають початок відліку часу науково-організаційного становлення української етнічної антропології.

Етноантропологічні дослідження в рамках Експедиції, згодом їх опрацювання і публікація матеріалів (щоправда, далеко не у повному обсязі) зусиллями Південно-західного відділу Імператорського російського Географічного Товариства

є прикладом перших систематичних наукових студій з етнічної антропології, якими були охоплені значні терени України і деяких сусідніх країн.

Попри цілком зрозумілі недоліки, які пояснюються насамперед початковим періодом розвитку у світі самої антропологічної науки, результати етноантропологічних студій на теренах України у 1860-х – 1870-х роках, здійснених зусиллями учасників Експедиції і Південно-західного відділу і досі залишаються не тільки цікавими в контексті історії української етноантропології, але й мають наукове значення для сучасних етноантропологічних досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антепович А.Д. Отчет о деятельности Юго-Западного отделения Императорского русского географического общества за 1875 г. К., 1876. [Электронный ресурс] <https://lib.rgo.ru/reader/flipping/Resource-594/RuPRLIB12047795/index.html>
2. Вовк Ф. Студії з української антропології та етнографії. К., 1996.
3. Вовк Ф.К. Антропологічні особливості українського народу. К.: Фотовідеосервіс, 1994. 96 с.
4. Волков Ф. П.П. Чубинский: отрывок из личных воспоминаний. *Украинская жизнь*. 1914. № 1. С. 43-60.
5. Волков Ф.К. Новейшие направления в антропологических науках и ближайшие задачи антропологии в России / Ф.К. Волков. Ежегодник РАОПУ. Т. 4. СПб., 1913. С. 1-8.
6. Горленко В.Ф. Становление украинской этнографии (кон. XVIII - перв. пол. XIX вв.). К., 1988.
7. Грушевский М. Очерк истории украинского народа. К., 1991. С.332-333.
8. Дорошенко Д. Огляд української історіографії [Електронна копія] / Д. Дорошенко. Електрон. текст. дані (1 файл : 362 Мб). Прага : Наклад укр. ун-ту в Празі, 1923 (Київ: НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2017). Бібліогр. в підрядк. прим. та в тексті.

9. Ігнатенко М. Особливості джерельної та історіографічної бази з історії розвитку краєзнавства на Чернігівщині у 40 – 80-х рр. XX ст. «*Society. Document. Communication*». «Соціум. Документ. Комунікація». 2016, №1. С. 138-149 Retrieved із <https://sdc-journal.com/index.php/journal/article/view/131>

10. Любченко В.Б. Російського Географічного товариства Південно-західний відділ. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Rosijskoho_heo_viddilennia (останній перегляд: 26.05.2021).

11. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). М., 2000.

12. Наулко В. Видатний етнограф та антрополог. *Історичний календар* '97. К., 1996. С.83-84.

13. Пыпин А.Н. История русской этнографии. Т. 1-4. Т. 3. Этнография малорусская / [Соч.] А.Н. Пыпина. СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1891. VIII, 425 с. URL: <http://books.e-heritage.ru/book/10078361>

14. Русова С. К 40-летнему юбилею Юго-западного Отдела Императорского Географического Общества. *Украинская жизнь*. 1913. №11. С. 28-40.

15. Сегеда С.П. Антропологічна спадщина Ф. Вовка у світлі сучасних наукових даних. *Вовк Ф. К. Антропологічні особливості українського народу*. К., 1994. С.55-73.

16. Сегеда С.П. Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект. К.: Видавництво ім.О.Теліги, 2001.

17. Сегеда С.П. Антропологічні погляди Ф. Вовка і сучасна наука. *Наука і суспільство*. 1990. № 3. С.29-32.

18. Сумцов Н.Ф. Памяти П.П. Чубинского. *Украинская жизнь*. 1914. №3. С.1-3.

19. Труды Этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной русским географическим обществом : Юго-зап. отдел: Материалы и исслед., собр. д. чл. П.П. Чубинским. Т. 1-7. Санкт-Петербург, 1872-1878. Т.1, 2, 6 и 7 изд. под наблюдением П.А. Гальтебрандта; т. 3 - 5: под

наблюдением Н.И. Костомарова (Київ: НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2017). URL: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=3199>

20. Франко А. Д. Федор Кондратьевич Вовк (Волков). Биографический очерк / А. Д. Франко, О. Е. Франко. *Советская этнография*. М., 1990. № 1. С.86–95.

21. Чубинская Е. П. Памяти П. П. Чубинского. *Изв. Всесоюзн. Географического общества*. Т. 97. Вып. 1. 1965. С. 39 - 45.

22. Чубинский П.П. Отчет о деятельности Юго-Западного отдела Имп. русского географического общества за 1874 год / Сост. правителем дел П.П. Чубинским. Тип. М.П. Фрица, 1875. 43 с. Киев, 1875-1876. URL: <https://www.prilib.ru/item/799288>

REFERENCES

1. Antepovych, A.D. (1876). Otchet o deyatel'nosty Yuho-Zapadnoho otdelenyya Ymperatorskoho Russkoho heohrafycheskoho obshchestva za1875 h. [Report on the activities of the Southwestern Branch of the Imperial Russian Geographical Society for 1875]. Retrieved from <https://lib.rgo.ru/reader/flipping/Resource-594/RuPRLIB12047795/index.html> [in Ukrainian].

2. Vovk, F. (1996). Studiyyi z ukrayins'koyi antropolohiyi ta etnohrafii. [Studies in Ukrainian anthropology and ethnography]. Kyiv [in Ukrainian].

3. Vovk, F.K. (1994) Antropolohichni osoblyvosti ukrayins'koho narodu [Anthropological features of the Ukrainian people]. Kyiv [in Ukrainian].

4. Volkov, F. (1914). P.P. Chubynsky: otryvok yz lychnykh vospomynanyy [P.P. Chubinsky: an excerpt from personal memoirs]. *Ukraynskaya zhyzn' - Ukrainian life*. 1, 43-60. Kyiv [in Ukrainian].

5. Volkov, F.K. (1913). Noveyshye napravlenyya v antropolohycheskykh naukakh y blyzhayshye zadachy antropolohyy v Rossyy [The latest trends in anthropological sciences and the immediate tasks of anthropology in Russia]. *Ezhehodnyk RAOPU - Yearbook RAOPU*. Т. 4, 1 – 8. SPb. [in Russian].

6. Horlenko, V.F. (1988). Stanovlenye ukaynskoy etnohrafii (kon. XVIII - perv. pol. XIX vv.) [Formation of Ukrainian ethnography (end of XVIII - first half of XIX centuries)]. Kyiv. [in Ukrainian].

7. Hrushevskyy, M. (1991). Ocherk ystoryy ukaynskoho naroda. [Essay on the history of the Ukrainian people]. Kyiv [in Ukrainian].

8. Doroshenko, D. (2017). Ohlyad ukayins'koyi istoriohrafiiy [Elektronna kopiya] / D. Doroshenko. Elektron. tekst. dani (1 fayl: 362 Mb). Praha: Naklad ukr. un-tu v Prazi, 1923. (Kyiv: NBU im. Yaroslava Mudroho. [A look at Ukrainian historiography]. Kyiv [in Ukrainian].

9. Lyubchenko, V.B. Rosiys'koho Heohrafichnoho tovarystva Pivdenno-zakhidnyy viddil[of the Russian Geographical Partnership]. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Rosijskoho_heo_viddilennia [in Ukrainian].

10. Myller, A.Y. (2000). «Ukaynskyy vopros» v polytyke vlastey y russkom obshchestvennom mnenyy (vtoraya polovyna XIX v.) [Ukrainian question» in the policy of the authorities and Russian public opinion (second half of the 19th century)]. [in Russian].

11. Naulko, V. (1996). Vydatnyy etnohraf ta antropoloh. [An outstanding ethnographer and anthropologist] *Istorychnyy kalendar'97*. Kyiv. [in Ukrainian].

12. Pypin, A.N. (1891). Ystoryya russkoy etnohrafyy [History of ethnography] Typ. M.M. Stasyulevycha. SPb. [in Russian].

13. Rusova, S.(1913). K 40-letnemu yubyleyu Yuho-zapadnoho Otdela Ymperatorskoho Heohrafycheskoho Obshchestva [To the 40th anniversary of the Southwestern Department of the Imperial Geographical Society]. *Ukaynskaya zhyzn' - Ukrainian life* .11, 28-40. [in Ukrainian].

14. Seheda, S.P. (1994). Antropolohichna spadshchyna F. Vovka u svitli suchasnykh naukovykh danykh [Anthropological heritage of F. Vovk in the light of modern scientific data]. Vovk F. Antropolohichni osoblyvosti ukayins'koho narodu. Kyiv, [in Ukrainian].

15. Sehed, S.P. (2001). Antropolohichnyy sklad ukrayins'koho narodu. Etnohenetychnyy aspekt [Anthropological composition of the Ukrainian people. Ethnogenetic aspect]. Kyiv: Vydavnytstvo im. O.Telihi. [in Ukrainian].

16. Sehed, S. (1990) Antropolohichni pohlyady F. Vovka i suchasna nauka.[Anthropological look F. Vovka and modern science.] *Nauka i suspil'stvo - Science and Suspilstvo*. 3, 29-32 Kyiv [in Ukrainian].

17. N. F Pamyaty (1914). P.P. Chubynskoho. [In memory of P.P. Chubinsky.] *Ukraynskaya zhyzn'- Ukrainian life* 3, 1-3[in Ukrainian].

18. Trudy Этнографическо-статистической экспедиции в Запдно-русскуй край, снаряженноу Русским географическим обществом : Ухо-зап. отд.: Материалы у исслед., собр. д. чл. P.P. Chubynskym. Т. 1-7. Санкт-Петербург, 1872-1878. Т.1, 2, 6 у 7 yzd. pod nablyudenyem P.A. Hal'tebrandta; т. 3 - 5: pod nablyudenyem N.Y. Kostomarov (Kyiv: NBU im. Yaroslava Mudroho. Retrieved from <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=3199> [in Russian].

19. Franko, A.D. (1990). Fedor Kondrat'evych Vovk (Volkov). Byohrafycheskyy ocherk [Fedor Kondratievich Vovk (Volkov). Biographical sketch.] *Sovetskaya etnografiya - Soviet ethnography*. 1. 86-95. [in Russian].

20. Chubynskaya, E. P. (1965). Pamyaty P. P. Chubynskoho.[In memory of P.P. Chubinsky] *Yzv. Vsesoyuzn. Geohrafycheskoho obshchestva*. (Vols. 97. Vyp. 1). (pp. 39 – 45). [in Ukrainian].

21. Chubynskyy, P.P. Otchet o deyatel'nosti Yuho-Zapadnoho otdela Ymp. Russkoho geohrafycheskoho obshchestva za 1874 hod / Sost. pravitelem del P.P. Chubynskym. Typ. M.P. Frytsa, 1875. 43 s. Kyev, 1875-1876. [Report on the activities of the Southwestern Department of the Imp. Russian Geographical Society for 1874]. Retrieved from <https://www.prilib.ru/item/799288> Kyiv. [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Початок науково-організаційного становлення української етнічної антропології пов'язаний з двома важливими науковими і культурними подіями в житті українського суспільства другої половини XIX ст.: по-перше, з «Етнографічно-статистичною експедицією Імператорського російського географічного товариства в Західно-Руський край» 1869 – 1870 років, і, по-друге, – з діяльністю Південно-західного відділу Імператорського російського Географічного товариства у Києві у 1873 – 1876 рр. Ініціатором, організатором і активним учасником обох подій був Павло Чубинський. Навколо нього об'єдналися соратники – видатні українські вчені, літератори, громадські діячі (В. Антонович, М. Драгоманов, О. Русов, М. Костомаров, П. Житецький, Ф. Вовк та ін.) – «талановиті, чесні, широко освічені і безмежно віддані своєму краю діячі» (С. Русова).

Експедиція і діяльність Відділу стали за словами С. Русової одними «з найяскравіших сторінок в історії культурного розвитку Південної русі». Їх результати значно перевершили завдання, визначені керівництвом російського Географічного товариства як за охопленими дослідженнями територіями, так і за обсягом і якістю зібраних матеріалів з української етнографії, фольклористики, антропології російська Академія наук визнала П. Чубинського кращим тогочасним народознавцем, а багатотомний збірник «Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край» – науковою працею світового рівня.

Етноантропологічні дослідження в рамках Експедиції і їх опрацювання зусиллями і коштом Південно-західного відділу Імператорського російського Географічного Товариства – це приклад перших систематичних наукових студій з етнічної антропології, якими були охоплені значні терени України і деяких сусідніх країн. Таким чином, ми маємо всі підстави пов'язувати науково-організаційні початки української

етноантропології саме з цими двома науковими інституціями – Етнографічно-статистичною експедицією 1869 – 1870 років та Південно-західного відділу російського Географічного товариства.

Ключові слова: *українська етнічна антропологія, науково-організаційне становлення, П. Чубинський, Південно-західний відділ Імператорського російського Географічного Товариства, Етнографічно-статистична експедиція Імператорського російського географічного товариства в Західно-Руський край.*

УДК: 94(477):811.161.1'272]”197/198”

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2022-16-85-106>

RUSSIFICATION AS ONE OF THE METHODS OF DESTROYING UKRAINIAN IDENTITY IN 1970–1980

РУСИФІКАЦІЯ ЯК ОДИН З МЕТОДІВ ЗНИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У 1970–1980-Х РР.

Інна Левченко,

*доктор історичних наук,
професор, завідувачка кафедри
теорії та методики
професійної підготовки
E-mail:*

*inna.lewchenko2000@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9652-8755>*

*Researcher ID: BDG-7769-2022
Університет Григорія
Сковороди в Переяславі,
вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав, Київська обл.,
Україна, 08401*

Inna Levchenko,

*Doctor in Historical Sciences,
professor, Head of the
Department of theory and
methods of professional training
E-mail:*

*inna.lewchenko2000@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9652-8755>*

*Researcher ID: BDG-7769-2022
Hryhorii Skovoroda University
in Pereiaslav, 30,
Sukhomlynskooho Str., Pereiaslav,
Kyiv region, Ukraine, 08401*

Ірина Березанська,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії і
культури України та
спеціальних історичних
дисциплін,
E-mail:*

*berezanska.iryana@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7182-5750>*

Iryna Berezanska,

*Ph.D. in Historical Sciences,
Associate Professor of the
Department of History and
Culture of Ukraine and Special
Historical Disciplines
E-mail:*

*berezanska.iryana@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7182-5750>*

Researcher ID: CDU-6334-2022 ResearcherID: CDU-6334-2022

Університет Григорія	Hryhorii Skovoroda University
Сковороди в Переяславі,	in Pereiaslav, 30,
вул. Сухомлинського, 30,	Sukhomlynskoho Str., Pereiaslav,
м. Переяслав, Київська обл.,	Kyiv region, Ukraine, 08401
Україна, 08401	

ABSTRACT

The purposeful Soviet policy of Russification on the territory of Ukraine in the 1970's and 1980's is considered. The main methods of destroying the Ukrainian identity and changing it to the Soviet one are highlighted. It was established that the Soviet language policy had a significant impact on the identity of ethnic groups. During the 1970's and 1980's, Russification intensified. Based on a detailed analysis of available materials, the methods and principles of linguistic and cultural assimilation have been clarified. The most effective of them were: Russification of the educational sphere, migration policy, interethnic marriages, ideological justification of the common features of Russians, Ukrainians and Belarusians, purposeful work of the mass media in the formation of a new type of personality – the «Soviet person» and a new community – the Soviet people. The importance of such research at the current stage has been updated. The consequences of Russification are revealed and the key problems related to the change in the linguistic identity of the population are highlighted.

The article details the use of all instruments of denationalization and Russification by the Soviet authorities. It was found that as a result of the Soviet language policy, the number of Ukrainian-language schools decreased, and their disappearance was observed in some cities. At the end of the 1970's and the beginning of the 1980's, a regulatory and legal framework was formed that stimulated the study of the Russian language and the transition of teachers and lecturers to it. The prospect of career growth caused certain categories of the population to abandon the linguistic and cultural traditions of their own people. The influence

of migrations on identity change and Russification of society is revealed. The regional features of language policy implementation by the Communist Party leadership are emphasized. The influence of the press and television on Soviet society is highlighted. Based on the analysis of sources, the problem of perception of Soviet reality through television is investigated. It has been established that since the end of the 1960's, television has become a tool of Russification and denationalization of society.

Keywords: *language policy, russification, Ukrainian identity, denationalization, education, science, resolution, television.*

Постановка проблеми. В умовах російсько-української війни, українська мова стала одним з елементів захисту національної ідентичності. Росія використовувала мовне питання як один із приводів для агресії та окупації, згідно з розробленою російськими ідеологами концепцією «русского миру». Автори концепції вважали російську мову одним із засобів масового впливу на свідомість населення України, а русифіковану частину українці – частиною російського народу. Таким чином, відбувалося виправдання скоєних росією злочинів проти України.

Російська агресія стала можливою через неспроможність частини українського суспільства ідентифікувати власну мовно-культурну приналежність. Звісно, загроза незалежності, територіальної цілісності й державного суверенітету зумовила інтеграцію суспільства і зростання громадянської ідентичності населення. Але, через певні історичні обставини, цей процес розгорнувся, починаючи з 2013-2014 рр. У попередні роки незалежності спостерігалось штучно створене протистояння двох ідентичностей: європейської і євразійської, де мова часто була важливою ознакою.

У радянську добу українська самобутність розглядалася як загроза системі, а отже компартійне керівництво використовувало низку методів для її знищення, зміни чи гібридизації. Русифікація – стала одним із важливих методів

зміни ідентичності населення. Російськомовне суспільство поступово відходило від звичних історичних, мовно-культурних традицій свого етносу і спокійно сприймало нові радянські реалії. Це безперечно актуалізує дослідження цієї тематики на сучасному етапі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Безумовно, дослідження проблеми русифікації українського суспільства, на різних етапах, зацікавило багато дослідників у галузі історії, етнополітології, мовознавства та соціології. Особливої популярності ця тематика набула у 1990-х рр., коли українська наукова інтелігенція, отримавши доступ до архівних документів, намагалася висвітлити всі злочини радянської влади проти українців. Зокрема, варто відмітити авторів перших ґрунтовних праць з цієї теми, а саме В. Лизанчука (Лизанчук, 1995) і Ж. Шевчук (Шевчук, 2001). Хоча, вперше ця проблематика досліджувалася науковцями з діаспори та дисидентами, В. Лизанчук і Ж. Шевчук все ж мали змогу конструктивно розкрити проблему русифікації та висвітлити її причини. Хоча найбільшим фахівцем з вивчення мовного питання в Україні, зокрема історії лінгвоциду, варто вважати Л. Масенко (Масенко, 2005; Масенко, 2010). Дослідниця написала серію статей, монографій, які висвітлювали історичні особливості радянської мовної політики. Безпосередньо чи опосередковано це питання висвітлювалося у працях В. Котигоренка (Котигоренко, 2004), Ю. Ніколайця (Ніколасць, 2012), В. Новородовського (Новородовський, 2020), О. Рафальського (Рафальський, 2000), В. Скляра (Скляр, 2008), М. Ярмоленко (Ярмоленко, 2013). Також, варто відмітити напрацювання Н. Новородовської, яка розглядала русифікацію освітньо-наукової сфери, засобів масової інформації, як один з елементів зміни української ідентичності (Новородовська, 2019). При цьому дослідниця чітко довела, що у залежності від регіональних особливостей (етнічний склад населення, урбанізованість, політика місцевих осередків компартії, тенденції міграції тощо) окремі області чи населенні пункти

більше зазнали русифікаційного впливу ніж інші (Новородовська, 2021).

Метою дослідження є висвітлення впливу русифікації на ідентичність українського населення у 1970-1980-х рр. у контексті реалізації радянської національної політики.

Виклад основного матеріалу. Радянська влада усвідомлювала небезпеку розвитку української ідентичності для функціонування авторитарної системи. Ще з 1930-х рр., після відміни політики українізації, відбувся масовий терор спрямований на знищення української самобутності й формування нового порядку. Репресивна політика мала певні наслідки. Зокрема, українська мова і культура втрачала через це привабливість для окремої категорії людей. Становлення етнокультурного стану у більшій мірі було утилітарним (Зарецький, 2015: 76-77). Тобто відбувалося нівелювання цінності мовних і культурних рис етносів у порівнянні з певними матеріальними речами. Це формувало комплекс меншовартості, а отже і зумовлювало деформацію української ідентичності. Ліквідація інтелігенції, масові репресії та депортації цілих народів у роки сталінізму, ідеологічне обґрунтування російської мови як основного засобу комунікації між народами, справило вагомий вплив на етнопсихологічні особливості певних спільнот, особливо українців. У свою чергу це зумовлювало масову відмову від власної самобутності з метою захисту від репресивної тоталітарної системи (Новородовська Н., Новородовський В., 2019: 218-219). Незважаючи на це, для компартійної верхівки лишалося невирішеним питання щодо нав'язування радянського світогляду і радянської ідентичності. Для радянської влади було важливим не лише знищити прояви української мовно-культурної ідентичності, а й перетворити її на частину російської, побудувавши таким чином нове суспільство. Починаючи з 1961 р., після спроби М. Хрущова увести нове поняття «радянський народ», розгорнувся процес злиття націй, який передбачав інтеграцію всіх етнічних груп Радянського

Союзу в єдину наднаціональну спільноту. Згодом радянські ідеологи обґрунтували цю ідею та використали при подальшій асиміляції неросійських народів.

Курс на «злиття і зближення націй» було проголошено під час XXIV з'їзду ЦК КПРС у 1971 р. Тоді було остаточно надано визначення поняттю «радянський народ» (Определение...). Фактично з цього періоду відбувається суттєве посилення русифікації на території Української РСР. Якщо у роки «відлиги» і 1960-х рр. українці, за висловом О. Субтельного, вважалися другими серед рівних (Субтельний, 1991), то з 1970-х рр. радянські ідеологи намагаються довести спільність рис українців, росіян, білорусів і висвітлювати їх як один народ. Цей процес був взаємопов'язаний зі зміною політичного керівництва в УРСР. Логіка такого рішення пояснюється кількома чинниками: 1) розгортанням дисидентства; 2) відродженням української літератури й культури; 3) надто лояльним відношенням верхівки КП УРСР до поширення української мови в окремих сферах життєдіяльності. Такий стан речей не задовольняв ЦК КПРС, який вважав будь-який прояв української ідентичності загрозою. З призначенням В. Щербицького першим секретарем ЦК КПУ розгорнувся процес придушення інакодумства і водночас посилилася русифікація. Характерним для початку 1970-х рр. стало витіснення української мови з офіційного ужитку, а згодом і з побутового життя пересічного населення. Це мало стати першим кроком до формування нової спільності «радянський народ».

Партійне керівництво сформувало ряд заходів, які фактично відводили українській мові другорядну роль. Прирівнявши її до мови села та неосвічених народних мас, передбачалося миттєво русифікувати молодше покоління, яке бажало кар'єрного розвитку і якісних змін в особистому житті. Російська ж, у свою чергу, набувала статусу мови державного спілкування, діловодства та наукової сфери. Поступово вона стала невід'ємною частиною життя і побуту міського

населення. Як наслідок, більшість населення великих міст переважно розмовляли російською чи віддавали перевагу українсько-російській двомовності (Новородовська Н., 2019: 43). Серед найбільш дієвих заходів русифікації суспільства, зміни української ідентичності чи її гібридизації варто відмітити наступні: 1) зміни в освітній сфері, які зумовлювали зниження кількості україномовних шкіл і зростання російськомовних, заохочення педагогів і викладачів загальноосвітніх і вищих навчальних закладів до переходу на російську мову; 2) науково-ідеологічне обґрунтування схожості мовних і культурних рис українського, білоруського і російського етносів, що зумовлювало нівелювання національних рис; 3) поширення ідеї серед широких мас населення про єдину наднаціональну спільність «радянський народ», сформовану на основі російського мовно-культурного простору; 4) масові міграції, як елемент радянської національної політики; 5) заохочення міжнаціональних шлюбів. У деяких регіонах України ці заходи мали значний ефект, наслідки якого ми можемо спостерігати й нині.

Особливо потужною русифікація спостерігалася в освітній сфері. Прийнятий у 1958 р. Закон СРСР (у 1959 р. Закон УРСР) «Про зміцнення зв'язку школи з життям» зумовив початок русифікації українського шкільництва (Рафальський, 2000: 262). Щоправда, цей процес досить активно розгорнувся у 1970-х рр. Русифікація освіти пояснюється необхідністю виховання молодого покоління у дусі радянських цінностей, таким чином, змушуючи його відмовлятися від усталених мовних і культурних практик. Серед ключових заходів русифікації в освітній сфері варто відмітити зменшення кількості україномовних шкіл (а в окремих містах їхнє повне зникнення) і збільшення російськомовних. Унаслідок цього вже на кінець 1980-х р. в Одесі, Донецьку, Харкові, Чернігові, Луганську, Торезі, Жданові, Комунарську, Миколаєві, Сімферополі та Севастополі не було жодної школи з українською мовою викладання (Крим в..., 2005: 380). У Києві

з 300 тис. учнів лише 70 тис. навчалися українською мовою (Ярмоленко, 2013: 375). Відмітимо, що така тенденція була спричинена, як діяльністю центрального керівництва СРСР і УРСР, так і місцевої влади. Досить часто ініціатива закриття україномовних класів і шкіл належала саме їм. Партійна номенклатура обґрунтовувала курс на русифікацію бажанням батьків навчати своїх дітей російською та низьким попитом на україномовні школи тощо. Проте вирішальну роль відігравали нормативно-правові акти, які закріплювали статус російської мови як пріоритетної в освітній сфері. У 1978 р. було прийнято Постанову Ради Міністрів УРСР «Про заходи по дальшому удосконаленню вивчення і викладання російської мови в Українській РСР», сформовану на основі аналогічного документу затвердженого Радою Міністрів СРСР. Цей документ затвердив низку заходів, спрямованих на поширення російської мови у навчальних закладах, стимулювання педагогів до викладання власних предметів російською мовою та створення єдиної системи радянської шкільної освіти (Постанова Ради...). Утверджуючи положення про російську мову, як мову міжнаціональної комунікації упродовж 1970-х рр., з ініціативи урядових структур, зокрема Міністерства освіти СРСР і Міністерства освіти УРСР організовується низка конференцій, присвячених цьому питанню. Значно підсилила русифікаційні тенденції Всесоюзна науково-практична конференція «Російська мова – мова дружби і співробітництва народів СРСР», яка відбулася 22-24 травня 1979 р. у Ташкенті. Серед обов'язкових до виконання рекомендацій конференції у системі освіти і культури відмітимо тотальне запровадження вивчення російської мови, починаючи з дошкільних закладів, підвищення заробітної плати вчителям, які перейшли на російську мову та збільшення кількості висококваліфікованих викладачів російської мови (Мовна ситуація..., 2008: 29). Спекулюючи думками науковців, радянське керівництво нав'язувало тезу про необхідність посилення вивчення російської мови.

Наступним кроком до русифікації у сфері освіти стала постанова Ради Міністрів УРСР «Про додаткові заходи по вдосконаленню вивчення російської мови в освітніх школах і педагогічних навчальних закладах Української РСР», на основі відповідного документу затвердженого Радою Міністрів СРСР. Положенням цієї постанови передбачалося коригування навчальних планів, збільшення кількості годин для вивчення російської мови і офіційно затверджувалася надбавка у розмірі 15 % до заробітної плати вчителям, викладачам російської мови, а також стипендії студентам філологам (які вивчали російську мову) (Постанова колегії...). Матеріальне стимулювання – стало одним із засобів денационалізації суспільства. Тобто, спекулюючи можливістю покращення рівня життя компартійне керівництво стимулювало відречення пересічної особистості від традиційних мовних і культурних цінностей. Якщо у 1930-1950-х рр. масовий терор і страх відігравали важливу роль у денационалізації, то фактично 1970-ті – 1980-ті – матеріальний і кар’єрний розвиток став певною запорукою деформації, зміни чи гібридизації національної ідентичності.

Ще одним інструментом русифікації стали масові міграції, штучно організовані радянським керівництвом. Офіційно головною ціллю було залучення спеціалістів до розбудови народного господарства у різних куточках Радянського Союзу. Проте за офіційною позицією приховувалася й інша мета. Змішування нації – було одним з елементів радянської національної політики. Масові міграції російського населення передбачали зміну етнічного складу, що у свою чергу мало прискорити русифікацію. Утім ці процеси мали регіональні особливості. Міграція росіян у західні області УРСР була спрямована на руйнування усталених традицій, зміну культурного світогляду і унеможливлення розвитку ідей української самостійності. У східних областях самотність вже було деформовано у 1930-х рр. За рахунок міграцій вдалося повністю русифікувати найбільш індустріально розвинений

регіон Української РСР. Це зумовлювало значний темп приросту чисельності російськомовних українців. У 1970-х рр. частка російськомовних українців у Донецько-Придніпровському регіоні сягала 30,63 % (597,7 тис. осіб), натомість відбулося скорочення україномовних на 3,09 % (361,4 тис. осіб). У 1959 –1989 рр. темп приросту російськомовних українців у зазначеному регіоні становив 1 млн. 656 тис. осіб або 131,94 % (Скляр, 2008: 163-165). Спостерігалось зростання чисельності й зниження питомої ваги українців у Донецькій і Луганській областях. Щодо росіян – то їхня чисельність і частка в цих областях зростала. Упродовж 1959-1989 рр. чисельність українців цих областей збільшилася на 325 тис. осіб, у той час, як росіян на 714,8 тис. (Ніколаєць, 2012: 162). У місцях значного зростання чисельності та питомої ваги росіян втрата національної самосвідомості українців відбувалася значно швидше (Якубова, 2014: 66). Через це Донецька, Луганська області УРСР та Автономна республіка Крим досить швидкими темпами були русифіковані, етнічна самобутність окремих груп була стерта і поступово змінена на «радянську ідентичність» (Новородовський, 2020: 36).

Водночас попри зростання чисельності населення, відбувалося зниження кількості україномовних українців, про що засвідчують дані Всесоюзного перепису 1989 р. Відмітимо, що росіяни, які потрапляли на територію УРСР зазвичай призначалися на керівні посади. Цьому сприяло партійне керівництво, яке створювало всі умови для швидкої адаптації росіян (Терлюк, 1997: 63-71). Причинами міграцій росіян були: пошук кращих умов життя, направлення на роботу, міжетнічні шлюби тощо. Все це стало одним з інструментів посилення асиміляції (Терлюк, 1997: 63-71). Якщо на Сході це мало потужний ефект, то на Заході населенню вдавалося зберігати мовно-культурні особливості власного етносередовища.

Поруч з денаціоналізацією передбачалося знеособлення суспільства. Фактично ці два процеси були єдиним цілим

радянської національної політики, яка передбачала тотальне перетворення суспільства і масову зміну світоглядних цінностей. При цьому романтизувалося у художніх працях і кіно поняття «проста радянська людина». Фактично під цим терміном повністю нівелювалися особистісні цінності людини, її мовно-культурні чи етнічні особливості (Масенко, 2021). Попри задекларовані принципи соціальної рівності й національного самовизначення у радянському суспільстві спостерігалися зовсім протилежні тенденції. Тобто правляча Компартійна верхівка мала певні привілеї на відміну від простих громадян. Якщо говорити про національне самовизначення і рівність народів, то росіяни чи русифіковані етнічні групи мали перевагу в кар'єрному зростанні чи особистісному розвитку (Kolstø, 2008: 161). До того ж радянська влада використовувала засоби масової інформації у формуванні світоглядних орієнтирів населення. Враховуючи значну русифікацію преси, телебачення і радіомовлення, особливо у 1970-х – 1980-х рр., населення все більше починало усвідомлювати себе частиною «радянського народу» і ототожнювати себе з поняттям «проста радянська людина». Відмітимо, подання до друку великої кількості неперекладених матеріалів у пресу, чи відсутність україномовних культурних програм на Центральному телебаченні ставило україномовний контент у нерівне становище порівняно з російськомовним (Каганов, 2019: 151). Особливо у цьому контексті перевагу мало російськомовне кіно чи телеканали. Дж. Брайант і С. Томпсон, доводячи свою теорію культивування, дійшли до висновку, що через телебачення відбувається стирання установок і принципів особистості. Чим більше людина проводить часу переглядаючи телепрограми, тим більше вона сприймає їхню інформацію як реальність (Брайант, Томпсон, 2004: 123). Ю. Каганов відмітив, що телебачення в УРСР до 1967 р. було автентичне. Проте вже з кінця 1960-х і упродовж 1970-х рр. воно розчиняється у загальносоюзному телебаченні, втрачає свою національну винятковість і стає ще одним

засобом русифікації суспільства (Каганов, 2019: 213). На думку дослідника, телебачення справило вагомий ефект на формування людини радянського типу, а також прискорювало процеси русифікації на території УРСР. Радянське керівництво розглядало телебачення як найважливіший засіб впливу на широкі народні маси (Mickiewicz). При цьому здійснювалися наукові дослідження впливу телебачення на емоційне забарвлення глядачів і реалізовувалися заходи щодо розширення мережі трансляції каналів Центрального телебачення. Звісно, це лише сприяло деформації ідентичності етнічних груп, у тому числі українців. Відмітимо, що урбанізовані регіони, які мали строкатий етнічний склад населення, відразу ж підпадали під значний вплив русифікації. Фактично, це обумовлювалося двома чинниками: 1) усвідомлення особистістю власних перспектив після переходу на російську; 2) бажання не вирізнятися серед інших. Таким чином, реалізація концепту «простої радянської людини», яку поширювали всі ЗМІ Радянського Союзу сприяла і значній денационалізації.

Відібравши в народі рідну мову, радянська влада намагалася виховати покоління ідеологічно керованої молоді, що без зайвих вагань нехтувала мовно-культурними здобутками власного народу та поширювала комуністичні постулати серед чисельних народів УРСР, особливо через мережу шкільної освіти. Для цього було розроблено низку теоретичних напрацювань, завданням яких було обґрунтування цілісності спільноти «радянський народ», висвітлення важливості російської мови у розвитку інтернаціонального суспільства та вивчення взаємозв'язків культур. Ціль таких праць була здебільшого ідеологічною, оскільки у них фактично доводилася важливість спільного співіснування великого конгломерату народів. Досить часто ці дослідження нівелювали національні інтереси етнічних груп, зокрема їхнього права на самовизначення. У цілому це положення мало суто декларативний характер в у радянських реаліях не могло бути

застосовано без наслідків. Очевидно, що це також вплинуло на зміну мовно-культурної ідентичності різних етнічних груп.

Висновки і перспективи подальших наукових розвідок. Отже, русифікація у 1970-х – 1980-х рр. стала одним з інструментів денаціоналізації суспільства. Фактично, застосовуючи безліч методів для втілення цієї політики, вдалося частково змінити ідентичність певних категорій населення. Науково-освітня сфера зазнала найбільшого впливу політики русифікації. Як наслідок відбувалося формування покоління вихованого на нових ідейних, мовних і культурних засадах. Перспектива кар'єрного зростання, підвищення соціального статусу зумовлювала відмову від української, яку радянські ідеологи відносили до неперспективної мови. Вагому роль відігравав процес міграції та засоби масової інформації. Всі ці заходи зумовлювали потужний вплив на національну самобутність і спрямовувалися на формування «радянської людини» і «радянського народу».

Радянська мовна і національна політика справила негативні наслідки для сучасного етапу державотворення, адже у цієї категорії населення відбувалося цілковите несприйняття українських цінностей. Низка досліджень різних соціологічних інституцій засвідчувала наявність певного сегмента населення, яке ідентифікувало себе як частину «радянського народу». Радянська мовна політика лише поглибила процеси деформації національної свідомості й сприяла маргіналізації суспільства. Надалі науковцям потрібно детально висвітлити вплив русифікації 1970-х – 1980-х рр. на мовну і національну самобутність населення, а також її наслідки для сучасного державотворення. Це дозволить зрозуміти істинні причини російської агресії та її зовнішньої політики щодо країн пострадянського простору. Водночас результати досліджень у цьому напрямку стануть вагомою основою при формуванні мовної і етнонаціональної концепцій. У майбутньому ці документи унеможливають появу конфліктних ситуацій, покращать національну безпеку і сприятимуть

етнонаціональній згоді й консолідації українського суспільства. Проте їх варто приймати з урахуванням досвіду минулого й історичних передумов сучасного становища в мовній і етнонаціональній сферах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Kolstø P. Nationalism, ethnic conflict, and job competition: non-Russian collective action in the USSR under perestroika. *Nations and Nationalism*. 2008, 14 (1). P. 151–169.

2. Mickiewicz E. Split Signals: Television and Politics in the Soviet Union. URL: <https://books.google.com.ua/books?printsec=frontco>.

3. Брайант Дж., Томпсон С. Основы воздействия СМИ. Москва; Киев : Вильямс, 2004. 432 с.

4. Зарецький О. Українське шістдесятництво у трансформації радянської відлиги. *Українська культура XX-XXI ст.: соціоантропологічний аспект : зб. наук. праць / [наук. ред. М. Гримич]. Київ : Дуліби, 2015. С. 73–85.*

5. Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953-1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с.

6. Котигоренко В. Етнічні протиріччя в сучасній Україні: політологічний концепт. Київ : Світогляд, 2004. 722 с.

7. Крим в етнополітичному вимірі. Київ: Світогляд, 2005. 568 с.

8. Лизанчук В. Навічно кували кайдани: Факти, документи, комент про русифікацію в Україні. Львів, 1995. 415 с.

9. Масенко Л. Концепт «Простої радянської людини» як інструмент знеособлення суспільства. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/21611/Masenko_Kontsept_prostoi_radianskoj_liudyny_yak_instrument_zneosoblennia_sus_pilstva.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

10. Масенко Л. Мовна політика в УРСР: історія лінгвоциду. *Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду / За ред. Л. Масенко. Упоряд. Л. Масенко, В. Кубайчук, О. Демська-Кульчицька. Київ, 2005. С. 5-36.*

11. Масенко Л. Нариси з соціолінгвістики. Київ, 2010. 243 с.
12. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. 398 с.
13. Ніколаєць Ю. Поселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки) : монографія Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 188 с.
14. Новородовська Н. Становище освіти на території УРСР у 1960-1980-х рр. у контексті русифікаторської політики партійної номенклатури. *VII Всеукраїнська науково-практична конференція молодих учених, аспірантів та студентів «Основні напрями розвитку наукових досліджень молодих учених». 19-20 листопада 2019 р.* Переяслав, 2019. С. 40-45.
15. Новородовська Н. Регіональні особливості мовних процесів на території УРСР у 1960-ті – 1980-ті рр. *Соціум. Документ. Комунікація*. Переяслав, 2021. Вип. 13. С. 160-184.
16. Новородовська Н., Новородовський В. Русифікація України як один із напрямів мовно-національної політики у період «застою». *Актуальні проблеми історії і філософії у дослідженнях молодих учених : збірник тез учасників конференції молодих учених / за заг. ред. к.і.н., доцента Солошенко В.В.; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».* Київ : Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. С. 217-221.
17. Новородовський В. Національні меншини України в політичних процесах (1945–1991): науковий дискурс : монографія. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2020. 152 с.
18. Определение «Советский народ» в Большой Советской Энциклопедии. URL: <http://bse.sci-lib.com/article103879.html>
19. Постанова колегії Міністерства освіти УРСР «Про додаткові заходи по вдосконаленню вивчення російської мови в освітніх школах і педагогічних навчальних закладах Української РСР» (29 червня 1983 р.). URL: <http://textbooks.net.ua/content/view/1142/17/>

20. Постанова Ради Міністрів УРСР «Про заходи по дальшому удосконаленню вивчення і викладання російської мови в Українській РСР». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/518-78-%D0%BF#Text>

21. Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. Київ : Поліус, 2000. 447 с.

22. Скляр В. Етнічний склад населення України 1959-1989 рр.: етномовні наслідки російщення: монографія. Київ: Просвіта, 2008. 391 с.

23. Субтельний О. Історія України. Київ, 1991. 512 с.

24. Терлюк І., Терлюк О. Міграційні процеси в Україні та особливості соціального та політико-правового статусу мігрантів (на прикладі «російської» міграції періоду імперських Росії та СРСР). URL: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/47722/2/2019nVipusk_Terlyuk_I_Ya-Migration_processes_in_18-25.pdf

25. Терлюк І. Росіяни західних областей України (1944-1996 рр.). Етносоціальне дослідження. Наук. ред. Макаруч С. Львів: Центр Європи, 1997. 176 с.

26. Шевчук Ж. Мовна політика в Україні (кінець 50-х – початок 1990-х рр. XX ст.). Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. за спец.: 07.00.01 – Історія України. Київ, 2001. 178 с.

27. Якубова Л. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. Київ, 2014. 109 с.

28. Ярмоленко М. Мовна політика УРСР у 40-80-х рр. XX століття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2013. Вип. 3 (65). С. 365-377.

REFERENCE

1. Kolstø P. (2008) Nationalism, ethnic conflict, and job competition: non-Russian collective action in the USSR under perestroika. *Nations and Nationalism*, 14 (1). P. 151–169. [in English].

2. Mickiewicz E. Split Signals: Television and Politics in the Soviet Union. URL: <https://books.google.com.ua/books?printsec=frontco>[in English].

3. Braiant Dzh., Tompson S. (2004)*Osnovi vozdeistviya SMI*[Fundamentals of Media Impact]. Moskva ; Kiev : Vilyame, 432 s. [in russian].

4. Zarets'kyi O. (2015).*Ukrayins'ke shistdesyatnytstvo u transformatsiyi radyans'koyi vidlyhy*. [Ukrainian sixties in the transformation of the Soviet thaw]*Ukrayins'ka kul'tura XX-XXSI st.: sotsioantropolohichnyy aspekt : zb. nauk. prats' / [nauk. red. M. Hrymych]*. Kyiv : Duliby, S. 73–85. [in Ukrainian].

5. Kahanov Yu. (2019). *Konstruyuvannya «radyans'koyi lyudyny» (1953–1991): ukrayins'ka versiya* [Construction of the «Soviet man» (1953–1991): Ukrainian version]. Zaporizhzhya : Inter-M, 2019. 432 s. [in Ukrainian].

6. Kotyhorenko V. (2004). *Etnichni protyrichchya v suchasniy Ukraini: politolohichnyy kontsept* [Ethnic contradictions in modern Ukraine: a political concept]. Kyiv : Svitohlyad, 722 s.[in Ukrainian].

7. *Krym v etnopolitychnomu vymiri*(2005). [Crimea in the ethno-political dimension]. Kyiv: Svitohlyad, 568 s. [in Ukrainian].

8. Lyzanchuk V. (1995). *Havichno kuvaly kaydany: Fakty, dokumenty, koment pro rusyfikatsiyu v Ukraini* [Shackles were hammered forever: Facts, documents, comments about Russification in Ukraine]. L'viv, 415 s. [in Ukrainian].

9. Masenko L (2021). *Kontsept «Prostoi radyans'koyi lyudyny» yak instrument zneosoblennya suspil'stva* [The concept of the «Simple Soviet Man» as a tool for the depersonalization of society]. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/21611/Masenko_Kontsept_prostoi_radianskoi_liudyny_yak_instrument_zneosoblennia_suspilstva.pdf?sequence=1&isAllowed=y [in Ukrainian].

10. Masenko L. (2005). *Movna polityka v URSS: istoriya linhvotsydu*[Language policy in the Ukrainian SSR: the history of linguistic]. *Ukrayins'ka mova u XX storichchi: istoriya*

linhvotsydu / Za red. L. Masenko. Uporyad. L. Masenko, V. Kubaychuk, O. Dems'ka-Kul'chyts'ka. Kyiv, S. 5–36.[in Ukrainian].

11. Masenko L. (2010). *Narysy z sotsiolinhvistyky* [Essays on sociolinguistics]. Kyiv, 243 s. [in Ukrainian].

12. *Movna sytuatsiya v Ukrayini: mizh konfliktom i konsensusom*(2008). [Language situation in Ukraine: between conflict and consensus]. Kyiv: IPIEnD imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 398 s. [in Ukrainian].

13. Nikolayets' Yu. (2012) *Poselens'ka struktura naselennya Donbasu (etnopolitychnyy aspekt dynamiky) : monohrafiya* [Settlement structure of the Donbas population (ethnopolitical aspect of dynamics): monograph]. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 188 s. [in Ukrainian].

14. Novorodovs'ka N. (2019) *Stanovyshche osvity na terytoriyi URSS u 1960-1980-kh rr. u konteksti rusyfikatsiy koi polityky partiynoyi nomenklatury* [The state of education on the territory of the Ukrainian SSR in the 1960s-1980s in the context of the Russification policy of the party nomenclature]. *VII Vseukrayins'ka naukovo-praktychna konferentsiya molodykh uchenykh, aspirantiv ta studentiv «Osnovni napryamy rozvytku naukovykh doslidzhen' molodykh uchenykh»*. 19-20 lystopada 2019 r. Pereyaslav, S. 40–45. [in Ukrainian].

15. Novorodovs'ka N. (2021) *Rehional'ni osoblyvosti movnykh protsesiv na terytoriyi URSS U 1960-ti – 1980-ti rr.* [Regional peculiarities of language processes on the territory of the Ukrainian SSR In the 1960s – 1980s.] *Sotsium. Dokument. Komunikatsiya*. Pereyaslav, vyp. 13. S. 160–184. [in Ukrainian].

16. Novorodovs'ka N., Novorodovs'ky V. (2020). *Rusyfikatsiya Ukrainy yak odyin iz napryamiv movno-natsional'noyi polityky u period «zastoyu»* [Russification of Ukraine as one of the directions of language and national policy in the period of «stagnation»]. *Aktual'ni problemy istoriyi i filosofiyi u doslidzhennyakh molodykh uchenykh : zbirnyk tez uchasnykiv konferentsiyi molodykh*

uchenykh / za zah. red. k.i.n., dotsenta Soloshenko V.V.; DU «Instytut vsesvitn'oyi istoriyi NAN Ukrayiny». Kyiv : Derzhavna ustanova «Instytut vsesvitn'oyi istoriyi NAN Ukrayiny», S. 217–221. [in Ukrainian].

17. Novorodovs'kyi V. (2020) *Natsional'ni menshyny Ukrayiny v politychnykh protsesakh (1945–1991): naukovyy dyskurs : monohrafiya* [National minorities of Ukraine in political processes (1945–1991): scientific discourse: monograph]. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny, 152 s. [in Ukrainian].

18. *Opredelenie «Sovetskii narod» v Bolshoi Sovetskoi Entsiklopedii* [Definition of «Soviet people» in the Great Soviet Encyclopedia]. URL: <http://bse.sci-lib.com/article103879.html> [in russian].

19. *Postanova kolehiyi Ministerstva osvity URSS «Pro dodatkovy zakhody po vdoskonalennyy vyvchennya rosiys'koyi movy v osvitynikh shkolakh i pedahohichnykh navchal'nykh zakladakh Ukrayins'koyi RSR» (29 chervnya 1983 r.)* [Resolution of the collegium of the Ministry of Education of the Ukrainian SSR «On additional measures to improve the study of the Russian language in educational schools and pedagogical educational institutions of the Ukrainian SSR» (June 29, 1983)]. URL: <http://textbooks.net.ua/content/view/1142/17/> [in Ukrainian].

20. *Postanova Rady Ministriv URSS «Pro zakhody po dal'shomu udoskonalennyy vyvchennya i vykladannya rosiys'koyi movy v Ukrayins'koyi RSR»* [Resolution of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR «On measures to further improve the study and teaching of the Russian language in the Ukrainian SSR»]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/518-78-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].

21. Rafal's'kyi O. (2000). *Natsional'ni menshyny Ukrayiny u KhKh stolitti: Istoriohrafichnyy narys* [National minorities of Ukraine in the 20th century: Historiographical essay]. Kyiv : Polys, 447 s. [in Ukrainian].

22. Sklyar V. (2008). *Etnichnyy sklad naselennyya Ukrayiny 1959–1989 rr.: etnomovni naslidky rosiyshchennya: monohrafiya* [Ethnic composition of the population of Ukraine 1959–1989: ethnolinguistic consequences of Russification: monograph]. Kyiv: Prosvita, 391 s. [in Ukrainian].

23. Subtel'nyy O. (1991). *Istoriya Ukrayiny* [History of Ukraine]. Kyiv, 512 s. [in Ukrainian].

24. Terlyuk I., Terlyuk O. *Mihratsiyni protsesy v Ukrayini ta osoblyvosti sotsial'noho ta polityko-pravovoho statusu mihrantiv (na prykladi «rosiys'koyi» mihratsiyni periodu impers'kykh Rosiyi ta SRSR)* [Migration processes in Ukraine and peculiarities of the social and political and legal status of migrants (on the example of «Russian» migration during the period of imperial Russia and the USSR)]. URL: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/47722/2/2019nVipusk_Terlyuk_I_Ya-Migration_processes_in_18-25.pdf [in Ukrainian].

25. Terlyuk I. (1997). *Rosiyany zakhidnykh oblastey Ukrayiny (1944–1996 rr.). Etnosotsial'ne doslidzhennya* [Russians of the western regions of Ukraine (1944–1996). Ethnosocial research]. Nauk. red. Makarchuk S. L'viv: Tsentr Yevropy, 176 s. [in Ukrainian].

26. Shevchuk Zh. (2001). *Movna polityka v Ukrayini (kinets' 50-kh – pochatok 1990-kh rr. XX st.)* [Language policy in Ukraine (late 1950s - early 1990s of the 20th century)]. Dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. ist. nauk. za spets.: 07.00.01 – Istoriya Ukrayiny. Kyiv, 178 s. [in Ukrainian].

27. Yakubova L. (2014). *Etnonatsional'na istoriya Donbasu: tendentsiyi, superechnosti, perspektyvy v svitli suchasnoho etapu ukrayins'koho natsiotvorennya* [Ethno-national history of Donbas: trends, contradictions, perspectives in the light of the modern stage of Ukrainian nation-building]. Kyiv, 109 s. [in Ukrainian].

28. Yarmolenko M. (2013). *Movna polityka URSR u 40-80-kh rr. XX stolittya* [Language policy of the Ukrainian SSR in the 40s-80s of the 20th century]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i*

etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I.F. Kurasa NAN Ukrayiny. Kyiv, Vyp. 3 (65). S. 365–377. [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Розглядається цілеспрямована радянська політика русифікації на території України у 1970 – 1980-х рр. Висвітлено основні методи нищення української ідентичності, її зміну на радянську. Встановлено, що радянська мовна політика мала вагомий вплив на самобутність етнічних груп. Упродовж 1970 –1980-х рр. посилюється русифікація. На основі детального аналізу наявних матеріалів з'ясовані методи й принципи мовно-культурної асиміляції. Найбільші дієвими з них були: русифікація освітньої сфери, міграційна політика, міжетнічні шлюби, ідеологічне обґрунтування спільних рис росіян, українців і білорусів, цілеспрямована робота засобів масової інформації у формуванні нового типу особистості – «радянська людина» і нової спільності – радянський народ. Актуалізовано важливість подібних досліджень на сучасному етапі. Розкрито наслідки русифікації й висвітлено ключові проблеми пов'язані зі зміною мовної ідентичності населення.

У статті деталізовано використання всіх інструментів, які радянська влада використовувала для денационалізації та русифікації населення. З'ясовано, що у наслідок радянської мовної політики знизилася кількість україномовних шкіл, а в окремих містах спостерігалось їхнє зникнення. Наприкінці 1970 – початку 1980-х рр. сформовано нормативно-правову базу, яка стимулювала вивчення російської мови та перехід вчителів і викладачів до її широкого використання під час проведення занять. Перспектива кар'єрного зростання зумовлювала відмову від мовно-культурних традицій власного народу окремих категорій населення. Розкривається вплив міграцій на зміну ідентичності та процеси русифікації суспільства. Наголошено регіональні особливості реалізації мовної політики компартійним керівництвом. Висвітлено

вплив преси та телебачення на радянське суспільство загалом, та свідомість населення, зокрема. На основі аналізу джерел, досліджено проблему сприйняття радянської дійсності через телебачення. Встановлено, що телебачення з кінця 1960-х рр. стало знаряддям русифікації та денаціоналізації суспільства.

Ключові слова: *мовна політика, русифікація, українська ідентичність, денаціоналізація, освіта, наука, постанова, телебачення.*

УДК 373.5.016:94]:001.89:002.1(093)

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2022-16-107-129>

HISTORICAL DOCUMENTS AS A MEANS OF ACTIVATION OF STUDENTS' COGNITIVE ACTIVITIES IN HISTORY LESSONS

ІСТОРИЧНІ ДОКУМЕНТИ ЯК ЗАСІБ АКТИВІЗАЦІЇ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Валентина Молоткіна,
*доктор історичних наук,
професор, завідувач кафедри
історії і культури України та
спеціальних історичних
дисциплін*
E-mail: molotkina@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6092-5927>
Researcher ID: X-1999-2018
*Університет Григорія
Сковороди в Переяславі,
вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав, Київська обл.,
Україна, 08401*

Valentyna Molotkina,
*Doctor in Historical Sciences,
professor, Head of the
Department of History and
Culture of Ukraine and Special
Historical Disciplines*
E-mail: molotkina@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6092-5927>
Researcher ID: X-1999-2018
*Hryhorii Skovoroda University
in Pereiaslav, 30,
Sukhomlynskoho Str., Pereiaslav,
Kyiv region, Ukraine, 08401*

Оксана Тарapon,
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії і
культури України та
спеціальних історичних
дисциплін*
E-mail: oksanat72@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2947-3816>

Oksana Tarapon,
*Ph.D. in Historical Sciences,
Lecturer of the Department of
History and Culture of Ukraine
and Special Historical
Disciplines*
E-mail: oksanat72@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2947-3816>

*Університет Григорія
Сковороди в Переяславі,
вул. Сухомлинського,
30, м. Переяслав, Київська обл.,
Україна, 08401*

*Hryhorii Skovoroda University
in Pereiaslav, 30,
Sukhomlynskoho Str., Pereiaslav,
Kyiv region, Ukraine, 08401*

ABSTRACT

The article analyzes the methods and techniques of working with historical sources, which are most often used in the practical work of the history teacher in order to activate the cognitive activity of students.

The main methodological methods of using historical documents in the process of forming the competence of research and cognitive activities of students are considered.

It was found that the work of schoolchildren on the study of documents should be well organized by the teacher and carried out according to a certain algorithm. The phasing of work on historical sources, taking into account age features, makes the learning process more meaningful, develops historical and critical thinking. The work on historical documents should always be aimed at the formation of such skills that would allow students to independently acquire knowledge from a variety of sources and creatively use them in further activities, that is, to be competent.

It has been established that working with historical sources is one of the necessary forms of work in lessons, which contributes to a more in-depth study of the subject, the development of critical thinking, the formation of own opinion, life and civic positions. Research work with documents both in the lesson, where the educational process is organized by the teacher, and in the lesson, where the independent work of students prevails, and in extracurricular activities, it involves the activation of students' cognitive activity. In addition, the analysis of the theory and practice of studying history by working with a documentary base allows us to argue that the inclusion of various types of documents in the program content of the school course «History of Ukraine»

contributes to the formation of holistic, systemic, structured knowledge about the historical process in students, creates conditions for a deep understanding of the patterns of historical development and stimulates to scientific search. Step-by-step work with historical documents will allow to ensure the combination of theoretical and practical approaches to learning, for example, working with documents will provide students with the mastery of skills to work with different types of historical sources, which will become a necessary skill during study in a higher educational institution.

Keywords: *historical information, historical sources, historical documents, educational process, cognitive activity, history lesson, students.*

Постановка проблеми. Метою історії як навчального предмету є, насамперед, формування історичних знань, розвиток історичного мислення учнів; формування в них навичок самоосвіти, прагнень та вміння орієнтуватися в інтелектуальному полі суспільства; виховання учнів як свідомих та активних громадян. Учні мають розуміти суть і сутність наукового історичного знання, критично сприймати трактування історичного процесу, вміти представити власне бачення та обґрунтоване тлумачення. Як відомо, історичні знання виникають, насамперед, завдяки інформації, яку несуть історичні документи. Тому особливо актуальним є завдання побудови навчально-виховного процесу на уроках історії України відповідно до принципів багатоаспектного, систематичного та цілеспрямованого використання історичних документів. Така форма роботи сприяє підвищенню мотивації до навчання, активізації самостійної навчальної діяльності учнів, розширенню навчальних завдань, створює можливості для індивідуального, самостійного процесу навчання, розширює можливості діалогу в навчальному процесі, формує дослідницькі вміння та навички у дітей, а саме: робота з історичними джерелами, вивчення та аналіз історичних подій,

використання набутих знань і вмінь у практичній діяльності. У зв'язку з цим актуалізується питання систематизації методичних прийомів використання історичних документів відповідно до оновленого змісту історичної освіти в школах України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом проблема використання документів на уроках історії не нова. Питанням залучення документального матеріалу та методикою його використання займалися такі сучасні українські вчені-методисти: В. Власов (Власов, 2009), Л. Задорожна (Задорожна, 2005), І. Коляда, Ю. Якущенко (Коляда & Якущенко, 2018), В. Могорита (Могорита, 2017), В. Мисан (Мисан, 2009), С. Мусій (Мусій, 2010), О. Паливода (Паливода, 2018), В. Румянцев (Румянцев, 2003), Л. Сокур (Сокур, 2022), О. Фуріна (Фуріна, 2013), Г. Яковенко (Яковенко, 2017) та інші. Зокрема, розглянуто основні методи діяльності вчителя в роботі з писемними історичними джерелами на уроці, можливі форми організації такої діяльності учнів, підходи до класифікації та функції історичного документа в процесі навчання історії в закладах загальної середньої освіти. Проте, незважаючи на значну увагу вчених-методистів до цієї проблеми, вона ніколи не перестане бути актуальною, оскільки документальна база історії постійно оновлюється, розсекречуються нові архівні документи, створюються нові історичні концепції, які приводить в рух методiku роботи з документами в рамках шкільної освіти.

Мета статті – розглянути методи та прийоми роботи з історичними джерелами, які найчастіше використовуються в практичній роботі вчителя історії з метою активізації пізнавальної діяльності учнів.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Державного стандарту базової та повної середньої освіти, одним із завдань освіти є формування критичного мислення в учнів, спрямування учнів не стільки до знань, скільки до способів отримання інформації. Історичний компонент

навчання має забезпечувати використання учнями у процесі пошуку інформації про минуле різноманітних видів історичних джерел та вміння представляти обґрунтовані та структуровані історичні знання, реальне розуміння історії з використанням відповідного понятійного апарату, виважено розглядати суперечливі та дискусійні теми (Державний стандарт базової і повної середньої освіти).

Аксіологічним є твердження про те, що історія не лише як наука, а й як шкільна дисципліна, ґрунтується насамперед на документальних матеріалах, які знаходять своє осмислення, стають підґрунтям для висновків, поштовхом для дослідження. Саме робота з ними забезпечує реалізацію діяльнісного і компетентнісного підходів, які є одними з провідних (поряд з особистісно-орієнтованим та аксіологічним) у сучасному загальноосвітньому процесі України (Найман, 2019: 45-46).

Компетентнісний підхід до навчання історії полягає у формуванні в учнів інформаційної компетентності – уміння працювати з історичними джерелами інформації, інтерпретувати зміст джерел, визначати їх достовірність. У навчальній програмі з історії наголошується на важливості вміння розпізнавати та критично аналізувати відмінності в позиціях авторів джерел (Яковенко, 2017: 116). Інформаційна компетентність є не тільки предметною, а й вирішальною, важливою для багатьох сфер життя людини. Тому досить часто в підручниках дають завдання знайти певні джерела, критично їх проаналізувати, а потім виконати завдання: скласти історичний портрет тієї чи іншої особи, підготувати презентацію, виконати проєкт тощо (Ладиченко, 2020: 20). Така навчально-дослідницька діяльність сприяє активізації пізнавальної діяльності (Ткаченко & Грукач & Ткаченко, 2022: 121). Робота з історичним документом уточнює історичний матеріал, знайомить з методами історичного дослідження, формує вміння аналізувати історичні джерела; сприяє підвищенню інтересу до предмета (Яковенко, 2017: 116).

Серед історичних джерел найважливіше місце в шкільних підручниках займають історичні документи. Вони формують в учнів здатність мислити, висловлювати власну думку, розуміти суть історичного процесу, сприяють створенню образів конкретної історичної епохи. Історичні джерела також є основою для розуміння учнями багатьох суспільних процесів (Могорита, 2017: 36).

Варто зазначити, що історичне джерело як засіб навчання історії найкраще вписується в сучасну освітню парадигму: адже документ відображає реальну, а не вигадану ситуацію; дає уявлення про відносність історичного знання. Третя перевага випливає з нескінченної різноманітності джерел: кожен документ здатний показати, з одного боку, схожість між нами та людьми дуже давніх епох, а з іншого боку, – відмінність близьких поколінь. Нарешті, джерело здатне переконливо продемонструвати, наскільки і як інформація може бути спотворена, причому як свідомо, так і несвідомо (Власов, 2009: 4).

Неможливо уявити навчання історії в старших класах закладів загальної середньої освіти без використання історичних джерел. Саме для цієї категорії дітей шкільного віку документ є основою формування навичок критичного аналізу тексту (Яковенко, 2017: 119) порівнювати, критикувати, узагальнювати, що формує схильність до теоретизування (Задорожна, 2005: 2).

Л. Задорожна у своєму дослідженні сформулювала чотири навчальні функції, які виконують писемні джерела та систематизовані методичні прийоми використання історичних документів у процесі формування історичних знань учнів: перша – ілюстративно-інформаційна – існує на репродуктивному рівні сприйняття інформації, що міститься в історичному документі, реалізується за допомогою цитування, коментованого читання, переказу, прийому персоніфікації тощо; друга – пізнавально-розвиваюча – базується на розв'язанні пізнавальних завдань різного рівня

репродуктивного, проблемного та творчого спрямування, відповідно до вимог технології розвивального навчання; третя – практично-узагальнююча – залежить від рівня узагальнення та форми його вираження, наприклад, шляхом конспектування, написання тез, складання таблиць, планів, схем тощо; важливу роль в організації виконання функції має відігравати учнівський зошит; четверта – ціннісно-сміслова – діє протягом усього навчального процесу за умов дотримання вищезазначених принципів історичної науки та історичної освіти (Задорожна, 2005: 12).

Ще одна перевага роботи з джерелами полягає в тому, що учні повинні застосовувати основні історичні поняття, ставити запитання, аналізувати та пояснювати зміст інформації, робити висновки та власні умовиводи, які вони потім можуть порівнювати з іншими оцінками. Крім того, першоджерела дають учням можливість відчувати себе в ролі людей, які мають безпосереднє відношення до досліджуваних подій. Виняткова роль джерел у навчанні історії визначається також можливістю показати учням різні погляди на ту чи іншу подію чи історичний процес. Діти мають можливість порівняти тексти, написані в той самий час учасниками, очевидцями та коментаторами подій, з текстами, написаними істориками пізніше (Власов, 2009: 4).

Проте документальні дані повинні служити не тільки джерелом пізнавальної інформації, а й основою для формулювання змістовних висновків. Водночас необхідно враховувати труднощі, які виникають на практиці, адже щоб запобігти некритичному сприйняттю учнями історичної інформації, недостатньо просто навчити їх досліджувати джерела. Також важливо розвивати вміння аналізувати та критично оцінювати інтерпретацію минулого, що міститься в будь-якому джерелі. Робота над формуванням таких умінь має бути закладена в середині історичного матеріалу в рамках програми та конкретного уроку (Найман, 2019: 45-46).

У старших класах можливе використання завдань для поглиблення змісту підручника. Спираючись на наукову літературу, учні детально обговорюють наведені в підручнику факти та події, характеризують історичних діячів. Також порівнюють викладення фактів у підручнику з їх інтерпретацією в першоджерелах. У найбільш зацікавлених учнів виникає інтерес до достовірності опису історичних фактів у художній літературі. Також можливе самостійне вивчення учнями теми без попередньої презентації вчителем, який пропонує план вивчення нового матеріалу, запитання та завдання, коротко розкриває основні положення, які учні повинні усвідомити після вивчення теми (Яковенко, 2017: 112).

Але найголовніше, про що вчителі не повинні забувати, це те, що робота над історичними документами завжди має бути спрямована на розвиток таких умінь і навичок, які дозволять учням самостійно здобувати знання з різних джерел і творчо використовувати їх у подальшій діяльності, тобто бути компетентними (Власов, 2009: 8). Адже наша школа покликана формувати громадянина демократичного суспільства, який повинен сприймати історичний процес як багатовимірне, неординарне явище. Учні повинні усвідомлювати, що при оцінці історичного факту завжди будуть різні точки зору, які вони повинні сприймати і пояснювати, а також знати, що ці думки з часом можуть змінюватися, тому що змінюється життя навколо, зміни відбуваються в суспільстві, у свідомості людей, відкриваються нові факти, змінюється інформація, а це, в свою чергу, спонукатиме молодь шукати власний шлях вирішення певної проблеми, виробляти власну точку зору, шукати власний вихід зі складної ситуації (Мокрогуз, 2008).

Методисти наполегливо працюють над проблематикою роботи з історичними джерелами, оскільки ці навички досить складні не лише для учнів, а й для вчителів як організаторів такого методу навчання, при якому основою стає вміння класифікувати, аналізувати, критикувати та формулювати ціннісні висновки. Прикладом цілісного осмислення може

слугувати запропонована В. Власовим «Структурна модель вивчення історичних джерел, що поєднує змістові, діяльнісні та ціннісні компоненти» (Власов, 2009: 8).

Майже всі дослідники та педагоги-практики сходяться на думці, що аналіз документа починається з його візуального сприйняття, після чого визначається тип документа, з яким має справу учень (літопис, стаття, фото, колекція особистих документів, діаграми, графіки, малюнки, плакати тощо), авторство, період створення, первинний чи вторинний, ступінь довіри до джерела тощо. Наступним етапом роботи з документом є виділення, засвоєння та введення в систему фактичної інформації, що міститься в документі. На цьому етапі широко використовуються різноманітні виписки, тези, рецензування отриманої інформації, її обговорення, узагальнення, порівняння тощо, тобто використовуються всі належні в тому чи іншому випадку методи, щоб привести отриману інформацію в конкретну систему знань. А наступним етапом роботи з документом є вміння використовувати інформацію, отриману з документа: за допомогою методів формальної логіки формулювати власні висновки, робити умовиводи, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки тощо (Сокур, 2022).

Найпоширенішими методичними прийомами роботи з документом є: постановка запитання та пошук відповіді в документі; використання історичного документа для підтвердження будь-яких положень; використання документа в поєднанні з іншими джерелами історичних знань – ілюстраціями, художньою літературою, картами; порівняльний аналіз документів; включення документа в презентацію вчителя для формування бачень; аналіз документа вчителем; організація самостійної роботи учнів з документом (постановка запитань за змістом документа; аналіз документа за запропонованими критеріями; порівняння документів; аналіз документів з точки зору різних груп; визначення авторського стосунку до подій). Вивчення історичних джерел може

здійснюватися різними способами, що вимагає використання різноманітних видів лабораторно-практичних (дослідницьких) робіт. Метод послідовно-текстового дослідження джерел ґрунтується на логічно послідовній роботі над отриманням необхідної інформації та проявляється у чотирьох основних видах діяльності: виявленні та опрацюванні основних ідей джерела (виділенні основних ідей і положень, формулюванні продуктивно-пізнавальних запитань для з'ясування їх суті, складання та запис відповідей); аналіз авторських запитань (робота над питаннями, поставленими автором у тексті, уточнення відповідей на них, порівняння авторських відповідей із власними); аналіз подій, фактів і персоналій; зіставлення історичного досвіду з дійсністю (вибір конкретного прикладу з джерела для аналізу, підбір аналогів з історії, пошук того, у чому і як ці аналоги набули розвитку в сучасних умовах; роздуми про можливість реалізації історичного досвіду в сучасності) (Яковенко, 2017: 116-117).

Важливою умовою добору історичного джерела є відповідність його змісту завданням навчання історії, доступність, зв'язок із навчальним матеріалом та врахування вікових особливостей учнів (Мусій, 2010: 5). Якщо в 5-6 класах достатньо простого розгляду і висновків, то в 7-9 класах учні вчать розв'язувати проблемні задачі, акцентувати на головному, порівнювати матеріал, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки. У старших класах навички роботи з історичними джерелами удосконалюються. Матеріал вимагає більш високого рівня пізнавальної та розумової активності, критичного підходу до тексту, самостійного, творчого використання знань. В 10-11 класах використовують історичні джерела для створення портретів історичних осіб. Цей процес розвиває історичне мислення. Робота з джерелами повинна проходити на різних етапах уроку (Фуріна, 2013). Поетапність роботи над історичними джерелами з урахуванням вікових особливостей робить навчальний процес більш осмисленим, розвиває історичне та критичне мислення (Мусій, 2010: 5).

Розрізняють такі прийоми роботи з документами: на уроці, де навчальний процес організовує вчитель; поза уроком, де переважає самостійна робота учнів. Джерела можна використовувати різними способами. Найчастіше вони використовуються: для активного та цікавого початку уроку; щоб зацікавити учнів (найчастіше для цього використовуються візуальні джерела); для ілюстрування різноманітності інтерпретацій (найчастіше використовуються вторинні джерела представників різних політичних таборів); щоб активізувати розумову діяльність учнів, викликати дискусію; для прищеплення учням дослідницьких навичок; щоб закріпити вивчений матеріал; під час проведення підсумково-узагальнюючих уроків. На практиці ці способи використання джерел можна комбінувати. Такий підхід буде більш продуктивним, оскільки спонукає здобувачів освіти до розумової творчої діяльності та допомагає учням робити самостійні висновки (Яковенко, 2017: 120-121).

Самостійна робота учнів з опрацювання документів повинна бути добре організована викладачем і проводитися за певним алгоритмом. Тому для учнів заздалегідь готується пам'ятка, яка відображає основні етапи роботи з документом. Зокрема, В. Мисан зазначає, що на сьогодні існує низка підходів у викладанні історії і на їх основі розроблено декілька пам'яток для первинного аналізу документа (Мисан, 2009: 17), які дозволяють практикуючому вчителю підходити творчо та використовувати ті методи та прийоми в роботі з документами, які найбільше сприятимуть досягненню навчальної мети (об'єктивному та неупередженому пізнанню історії свого народу) (Сокур, 2022).

Щоб самостійна робота з документами була більш ефективною, Г.Г. Яковенко пропонує учням кожного разу звертатися до пам'ятки. Самостійне користування пам'яткою сприяє розвитку відповідних умінь і навичок. Працюючи з документами, мемуарами та науковою літературою, необхідно глибоко осмислювати інформацію, отриману з джерел. Щоб

досягти бажаного ефекту, потрібно записувати прочитане, щоб краще його запам'ятати. Найпоширенішими формами запису прочитаного є план, тези, конспект (Яковенко, 2017: 120-121).

Формуючи компетентності науково-дослідницької діяльності, вчитель організовує самостійну роботу з документом, пропонуючи учням проаналізувати документ і відповісти на запитання. До прикладу, при вивченні теми «Економічна криза в Україні в другій половині 80-х рр. XX ст.» вчитель може запропонувати учням проаналізувати такий документ:

З постанови ЦК КПРС «Про заходи щодо посилення боротьби з нетрудовими доходами». Травень 1986 р. «...Є чимало фактів, коли люди отримують нетрудові доходи, займаючись розкраданнями, спекуляцією, хабарництвом, іншими видами діяльності, деякі з них використовують у цілях наживи належні державі машини та механізми, транспортні засоби, житлову площу, паливо, сировину і матеріали. На підприємствах і в установах торгівлі, побутового, комунального, медичного обслуговування, в навчальних закладах допускаються факти вимагання додаткової плати за надання послуг, присвоєння виручки, обману громадян, протекціонізму. Прагнення до користі, легке ставлення до життя не зустрічають засудження в окремих радянських сім'ях. Такі несумісні з соціалістичним способом життя потворні явища йдуть в розріз з інтересами трудящих, викликають справедливе обурення радянських громадян ... Поставити справу так, щоб хабарники, казнокради, несуні та інші любителі легкої наживи за рахунок товариства були оточені загальним презирством, знали про невідворотність покарання за свої діяння. Ширше використовувати систему декларацій, інші види контролю за законністю доходів громадян. Зміцнити паспортний режим в містах і населених пунктах... Посилити партійний контроль за діяльністю адміністрацій підприємств, установ та організацій у цьому напрямку».

Після ознайомлення з документом учні повинні дати відповідь на такі питання:

1. Які негативні явища в житті радянського суспільства визначив документ?

2. Як, на думку авторів документа, негативні явища в житті радянського суспільства впливали на моральний стан радянських сімей?

3. Які заходи щодо подолання негативних явищ пропонує документ?

4. Наскільки, на вашу думку, дієвими були пропоновані заходи? (Коляда & Якущенко, 2018: 58).

У підручнику «Новітня історія України» для 11 класу при вивченні теми «Революція Гідності 2013-2014 рр.» учням пропонується прочитати фрагмент історичного джерела та проаналізувати документ:

Зі спогадів «голосу Майдану» Євгена Нищука: «Пам'ятаю, загиблого Сергія Нігояна одразу повезли на Дніпропетровщину, Юрія Вербицького – у Львів, а от Сергія Жизневського до Білорусі одразу відправити не виходило. Поки чекали на маму та сестру, з'ясувалося – вони не знали, що він на Майдані, давно його не бачили. Коли його принесли до сцени, якісь слова знайти було надзвичайно важко. У мене тоді не те що в горлі пересохло... було просто страшно щось сказати. Мати, сестра також не хотіли виходити й говорити. Гімн один раз пустили... Ну скільки разів його можуть пустити?.. Саме тоді я сказав звукорежисеру: «Пусти цю пісню». – «Яку?» – «Пливе кача». Я знав, що він любив цю пісню. До того ж вона такого ритуального, плакального характеру і його ситуації відповідала – він етнічний білорус, загинув в Україні, а в пісні ж і є слова: «...Погину я в чужім краю... Хто ж ми буде брати яму?»».

Після пропонується відповісти на такі запитання:

1. Які деталі у спогадах передають відчуття і настрої протестувальників на Майдані?

2. Чому народна лемківська пісня «Гей, пливе кача» стала сумним символом Революції Гідності? (Власов & Кульчицький, 2019: 219).

Також, роботу з текстовими джерелами можна організувати в класі, поділивши учнів на групи. Зокрема, О. Паливода пропонує аналізувати історичні документи, які розкривають події Першої світової війни, об'єднавши учнів у 5 груп, дати індивідуальні завдання кожній групі.

Групі 1 – Із листа до матері солдата німецької армії (25.09.1914 р.). «...Чи є небезпека на війні? Хто її зневажає, той від неї вислизає. Набігає неспокій. Однак я в окопному загоні. Героїчна смерть для мене – найбільше бажання. Щоправда, життя важливіше за героїчну смерть. Усі зневажають смерть. Моїм обов'язком є боротьба, до якої мене змусили росіяни і французи. Якби війна була агресивною, загарбницькою, то моя служба не була б добровільною... Усе це реалії війни».

Групі 2 – Із листа до батька солдата французької армії (жовтень 1914 року). «Любий батьку, зараз схарактеризую своє нове становище. Роблю все можливе, щоб знайти собі лакея... Якщо б мама виїхала з Парижа, то могла б мене відвідати в Майні. Я був би дуже вдячний, щоб вона уникала залізничного транспорту, який ходить досить нерегулярно через перевезення поранених, амуніції для військових частин. Радив би мамі їхати самостійно, залежно від ситуації. У таборі багато поранених... Шпиталь тут організований дуже добре. До побачення, любий батьку».

Групі 3 – Зі спогадів бійця Легіону українських січових стрільців. «Було це 27 серпня 1914 р. Опівдні через усе село проїхав звідти було бухкання гармат і цокотання кулеметів, великий фургон із червоним хрестом на білому прапорі, що його тримав у руках молодий німець, тоді як трохи старший за нього поганяв коні. У фургоні, позакутувані в білі простирадла, лежали поранені, перев'язані марлею, крізь яку просочувалася кров, немолода жінка і маленьке, може, дволітнє, дитятко. Голова дитини була туго забинтована, виглядали тільки повні

докорів, стражденні оченята, а перев'язка вже мокріла від крові...».

Групі 4 – Із листа російського солдата до матері (1915 р.).
«...Наступ припинився до 11 години. За цей час німцями було підготовлено артилерійський вогонь по нашому полку з усіх сторін... Вогонь був надзвичайно сильний, стріляло не менше 100-150 гармат. Здавалося, що ми разом із землею підняті в повітря. Врятуватися вдалося небагатьом... Люба матусю, краще б ти мене на світ не народила, краще б маленьким у воді втопила, як я тепер страждаю...».

Групі 5 – Лист солдата Йоханна Мюллера (1915 р.).
«Люба мамо! Тепер я знаю, що таке війна. Ми сидимо уже вісім днів у шанцах, і тут дуже холодно. Уже десять днів ми не їли теплої їжі, тільки галети з паштетом, бо польова кухня не може до нас доїхати. На горі біля нас лежить багато вбитих. Із 240 чоловік 40 ще лежать там. Моїм єдиним бажанням є якнайшвидше завершення війни».

Далі за єдиним алгоритмом необхідно порівняти учнівські думки з поглядами реальних солдат різних армій. Завдання учням:

1. Порівняйте настрої солдатів різних армій. Чим вони зумовлені?
2. Порівняйте, чому листи представників однієї групи (солдатів), датовані одним часом, містять різну інформацію?
3. Чи відповідала точка зору реальних учасників подій загальноновизнаній позиції політиків їхньої країни?
4. Чи було таке ставлення постійним і чи змінювалося воно в різні роки війни? Завдяки чому?
5. Чи змінили свідчення очевидців ваше ставлення до війни? (Паливода, 2018).

Для досягнення певної системності в роботі з історичними джерелами цей вид засвоєння знань слід поєднувати з теоретичним матеріалом підручника чи лекції вчителя за допомогою конкретних пізнавальних завдань. Таке завдання має бути проблемним і становити певний етап до

вирішення загальної проблеми теми (Мусій, 2010: 4). До прикладу, у підручнику «Новітня історія України» для 11 класу при перевірці вивченого матеріалу по темі «Збройна агресія Російської Федерації проти України» учням пропонується прокоментувати події (або явища), про які йдеться у фрагменті джерела: «За нашими даними, в бік Іловайська, на Кутейникове, рухалося дві батальйонно-тактичні групи військ Російської Федерації. У нас не було свіжих підготовлених на той час військ, які могли б дати відсіч. Але наші війська постійно відчували допомогу, особливо далекобійної артилерії та реактивних систем, зокрема ракетного комплексу «Точка-У»... Не Іловайськ був головним. На мою думку та на думку багатьох військових фахівців, приблизно 28–30 серпня регулярні підрозділи російської армії повинні були заволодіти містом Маріуполь. Відрізати нас від Азовського моря та за сприятливих умов просунутися вглиб нашої країни. Крім трагедії, Іловайськ – це й подвиг наших воїнів» (перший заступник командувача ракетних військ та артилерії Збройних Сил України полковник Ю. Ярусевич). (Власов & Кульчицький, 2019: 233).

Уроки з використанням методики роботи з джерелами інформації: вчать критично та творчо мислити; здобувати знання самостійно; розвивають пізнавальний інтерес. Усе це сприяє підвищенню ефективності уроків історії та стає стимулом до навчання (Мусій, 2010: 5).

Дослідницьку роботу з документами можна використовувати і в позакласній та позаурочній роботі (Фуріна, 2013).

Останнім часом у підручниках подають посилання на певні сайти, відеоматеріали, зазначаються кьюаркоди, які мають використати здобувачі освітніх послуг. До прикладу, у підручнику «Новітня історія України» для 11 класу дається таке завдання: перейшовши за кодом чи посиланням https://www.novadoba.org.ua/sites/default/files/razom_na_odnii_zemli/1.6.pdf, дізнайтеся більше про обмін

населенням між Україною і Польщею або знайдіть у мережі Інтернет і перегляньте фільм «Вкрадена Вітчизна», сформулюйте висновки (Даниленко & Смольницька, 2019: 18), або, за кодом чи посиланням https://www.warmuseum.kiev.ua/_ua/_other_projects/golod/Final_Golod_Sait.pdf ознайомтеся з документальними джерелами про голод 1946-1947 рр., а далі пропонуються завдання, які треба виконати (Даниленко & Смольницька, 2019: 24).

Ефективним методом вчителі вважають використання потенціалу художнього та документального кіно. Звісно, фільм треба не просто дивитись, до нього необхідно поставити завдання, інакше уникнути вуайєризму, сприйняття історичних художніх викривлень за реальну дійсність, а також безпідставного «хеппі енду» буде вкрай важко (Найман, 2019: 47).

Також при вивченні тем з новітньої історії України можна організовувати в позаурочний час на т. зв. «класних годинах» зустрічі з очевидцями чи учасниками тих чи інших подій. Зокрема, О. Найман пропонує організовувати такі зустрічі при вивченні питань Голокосту (Найман, 2019: 49).

Висновки. Отже, робота з історичними джерелами є однією з необхідних форм роботи на уроці, яка сприяє поглибленому вивченню теми, розвитку критичного мислення, формуванню власної думки, життєвої та громадянської позицій. Дослідницька робота з документами як на уроці, де навчальний процес організовує вчитель, поза уроком, де переважає самостійна робота учнів, так і в позакласній та позаурочній діяльності, сприяє активізації пізнавальної діяльності учнів. Аналіз теорії та практики вивчення історії шляхом роботи з документальною базою дозволяє стверджувати, що включення різноманітних видів документів до навчальної програми шкільного курсу «Історія України» сприяє формуванню цілісних, системних, структурованих знань в учнів про історичний процес, створює умови для глибокого розуміння закономірностей історичного розвитку і

стимулює дослідницьку діяльність. Поетапна робота з історичними документами дозволить уніфікувати теоретичний і практичний підхід у навчанні, на прикладі роботи з документами надасть учням уміння працювати з різними історичними джерелами, що стане необхідним навиком під час навчання у вищій школі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний стандарт базової і повної середньої освіти. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#Text>
2. Власов В. Історичне джерело в арсеналі дидактичних засобів: чи здатна методика подолати втому від історії? *Історія в школах України*. 2009. № 4. С. 3-8.
3. Власов В. С., Кульчицький С. В. Історія України (рівень стандарту): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Літера ЛТД, 2019. 256 с.
4. Даниленко В., Смольницька М. Історія України : рівень стандарту : підруч. для 11-го кл. закл. заг. серед. освіти. Київ : Генеза, 2019. 224 с.
5. Задорожна Л.В. Методика використання історичних документів на уроках історії України в загальноосвітній школі: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. Київ, 2005. 19 с.
6. Коляда І., Якущенко Ю. Методика формування уявлень про соціально-економічне життя при вивченні теми: «Економічна криза в Україні в другій половині 80-х рр. ХХ ст.». *Історія в школі*. 2018. №10-12. С. 55-65.
7. Ладиченко Т. Компетентнісний підхід до вивчення історії на прикладах підручників з всесвітньої історії. *Історія в рідній школі*. 2020. № 6. С. 19-23.
8. Могорита В.М. Писемне джерело як компонент шкільного підручника з історії України. *Педагогічні науки. Збірник наукових праць*. 2017. Випуск LXXIX. Т.1. С.35-39.
9. Мисан В. Час повернутися до історичних джерел. *Історія України*. 2009. № 21 (613). С. 14-18.

10. Мусій С. С. Робота з історичними джерелами як засіб формування критичного мислення учнів (практичний poradnik для вчителів та учнів). 2010. URL: http://static.klasnaocinka.com.ua/uploads/editor/5303/423981/sitepage_63/files/robota_z_ist_orychnimi_dzherelami_.pdf
11. Найман О. Голокост в Україні (Історія України, 10 кл.). *Історія в школі*. 2019. №9-10. С. 43-49.
12. Паливода О. Формування предметних компетентностей школярів шляхом використання історичних джерел. https://rmk-mv.blogspot.com/2018/01/blog-post_43.html
13. Мокрогуз О. П. Робота з джерелами інформації на уроках історії. URL: <https://uahistory.co/lesson/teachers-guide-world-history-8-class-mokrogyz-2008/38.php>
14. Румянцев В.Я. Робота з історичними джерелами. *Викладання історії в школі*. 2003. № 3. С. 38-41.
15. Сокур Л.А. До питання використання документів на уроках історії. URL: <http://intkonf.org/sokur-la-do-pitannya-vikoristannya-dokumentiv-na-urokah-istoriyi/>
16. Ткаченко О., Грукач В., Ткаченко Т. Формування особистісних компетентностей учнів на уроках історії та правознавства шляхом залучення документальних джерел. *Соціум. Документ. Комунікація*. 2022. № 4. С. 116-138.
17. Фуріна О.А. Організація діяльності учнів із різними джерелами історичних знань. URL: https://urok.osvita.ua/materials/edu_technology/37985/
18. Яковенко Г.Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с.

REFERENCES

1. Derzhavnyy standart bazovoyi i povnoyi seredn'oyi osvity [State standard of basic and complete general secondary education]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].

2. Vlasov V. (2009) Istorychne dzherelo v arsenalі dydaktychnykh zasobiv: chy zdatna metodyka podolaty vtomu vid istoriyi? [Historical source in the arsenal of didactic means: is the technique able to overcome the fatigue of history?]. *Istoriya v shkolakh Ukrayiny*, 4, 3-8. [in Ukrainian].

3. Vlasov V. S. & Kul'chyts'kyi S. V. (2019) Istoriya Ukrayiny (riven' standartu) : pidruchnyk dlya 11 klasu zakladiv zahal'noyi seredn'oyi osvity [History of Ukraine (standard level) : textbook for the 11th grade of general secondary education institutions]. Kyiv : Litera LTD. 256 p. [in Ukrainian].

4. Danylenko V. & Smol'nits'ka M. (2019) Istoriya Ukrayiny : riven' standartu : pidruch. dlya 11-ho kl. zakl. zah. sered. osvity [History of Ukraine : the level of the standard : textbook for the 11th class of general education]. Kyiv : Heneza, 224 p. [in Ukrainian].

5. Zadorozhna L.V. (2005) Metodyka vykorystannya istorychnykh dokumentiv na urokakh istoriyi Ukrayiny v zahal'noosvitniy shkoli: avtoref. dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.02 [Methods of using historical documents at the lessons of the history of Ukraine in secondary school: author's abstract. thesis... Candidate of pedagogical sciences: 13.00.02.]. Kyiv. 19 p. [in Ukrainian].

6. Kolyada I. & Yakushchenko Yu. (2018) Metodyka formuvannya uyavlen' pro sotsial'no-ekonomichne zhyttya pry vyvchenni temy: «Ekonomichna kryza v Ukrayini v druhiy polovyni 80-kh rr. KhKh st.» [Methods of forming ideas about social and economic life when studying the topic: «Economic crisis in Ukraine in the second half of the 80s. of the 20th century.]. *Istoriya v shkoli*, 10-12, 55-65. [in Ukrainian].

7. Ladychenko T. (2020) Kompetentnisnyy pidkhid do vyvchennya istoriyi na prykladakh pidruchnykiv z vsesvitn'oyi istoriyi [Competent approach to studying history on the examples of textbooks on world history]. *Istoriya v ridniy shkoli*, 6. 19-23. [in Ukrainian].

8. Mohoryta V.M. (2017) Pysemne dzherelo yak komponent shkil'noho pidruchnyka z istoriyi Ukrayiny [Written source as a

component of a school textbook on the history of Ukraine]. *Pedahohichni nauky. Zbirnyk naukovykh prats'* LXXIX, 1, 35-39. [in Ukrainian].

9. Mysan V. (2009) Chas povernutysya do istorychnykh dzherel [It is time to return to historical sources]. *Istoriya Ukrayiny*, 21 (613), 14-18.

10. Musiy S. S. (2010) Robota z istorychnymy dzherelamy yak zasib formuvannya krytychnoho myslennya uchniv (praktychny poradnyk dlya vchyteliv ta uchniv) [Working with historical sources as a means of shaping critical thinking of students (practical advice for teachers and students)]. URL: http://static.klasnaocinka.com.ua/uploads/editor/5303/423981/sitepage_63/files/robota_z_istorichnimi_dzherelami_.pdf [in Ukrainian].

11. Nayman O. (2019) Holokost v Ukrayini (Istoriya Ukrayiny, 10 kl.) [The Holocaust in Ukraine (History of Ukraine, 10 form)]. *Istoriya v shkoli*, 9-10, 43-49. [in Ukrainian].

12. Palyvoda O. (2018) Formuvannya predmetnykh kompetentnostey shkoliariv shlyakhom vykorystannya istorychnykh dzherel [Formation of subject competencies of school students through the use of historical sources]. https://rmk-mv.blogspot.com/2018/01/blog-post_43.html [in Ukrainian].

13. Mokrohuz O. P. (2008) Robota z dzherelamy informatsiyi na urokakh istoriyi [Working with sources of information in history lessons]. URL: <https://uahistory.co/lesson/teachers-guide-world-history-8-class-mokrogyz-2008/38.php> [in Ukrainian].

14. Rumyantsev V.Ya. (2003) Robota z istorychnymy dzherelamy [Work with historical sources]. *Vykladannya istoriyi v shkoli*, 3, 38-41. [in Ukrainian].

15. Sokur L.A. (2022) Do pytannya vykorystannya dokumentiv na urokakh istoriyi [Issue of the use of documents in history lessons]. URL: <http://intkonf.org/sokur-la-do-pitannya-vikorystannya-dokumentiv-na-urokah-istoriyi/> [in Ukrainian].

16. Tkachenko O. & Hrukach V. & Tkachenko T. (2022) Formuvannya osobystisnykh kompetentnostey uchniv na urokakh istoriyi ta pravoznavstva shlyakhom zaluchennya dokumental'nykh

dzherel [Formation of students' personal competencies in history and jurisprudence through the involvement of documentary sources]. *Sotsium. Dokument. Komunikatsiya*, 4, 116-138. [in Ukrainian].

17. Furina O.A. (2013) Orhanizatsiya diyal'nosti uchniv iz riznymi dzherelamy istorychnykh znan' [Organization of students' activities with different sources of historical knowledge]. URL: https://urok.osvita.ua/materials/edu_technology/37985/ [in Ukrainian].

18. Yakovenko H.H. (2017) *Metodyka navchannya istoriyi: navchal'no-metodychnyy posibnyk* [Methods of history teaching: educational and methodological manual]. Kharkiv: Vydavnytstvo KhNADU. 324 p. [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

У статті аналізуються методи та прийоми роботи з історичними джерелами, які найчастіше використовуються в практичній роботі вчителя історії з метою активізації пізнавальної діяльності учнів.

Розглянуто основні методичні прийоми використання історичних документів у процесі формування компетентностей науково-дослідницької та пізнавальної діяльності студентів.

З'ясовано, що робота учнів над вивченням документів повинна бути добре організована вчителем і здійснюватися за певним алгоритмом. Поетапність роботи над історичними джерелами з урахуванням вікових особливостей робить процес навчання більш осмисленим, розвиває історичне та критичне мислення. Робота над історичними документами завжди має бути спрямована на формування таких умінь і навичок, які дозволять учням самостійно здобувати знання з різних джерел і творчо використовувати їх у подальшій діяльності, тобто бути компетентними.

Встановлено, що робота з історичними джерелами є однією з необхідних форм роботи на уроці, яка сприяє

поглибленому вивченню теми, розвитку критичного мислення, формуванню власної думки, життєвої та громадянської позицій. Дослідницька робота з документами як на уроці, де навчальний процес організовує вчитель, поза уроком, де переважає самостійна робота учнів, так і в позакласній та позаурочній діяльності, сприяє активізації пізнавальної діяльності учнів. Аналіз теорії та практики вивчення історії шляхом роботи з документальною базою дозволяє стверджувати, що включення різноманітних видів документів до навчальної програми шкільного курсу «Історія України» сприяє формуванню цілісних, системних, структурованих знань в учнів про історичний процес, створює умови для глибокого розуміння закономірностей історичного розвитку і стимулює дослідницьку діяльність. Поетапна робота з історичними документами дозволить уніфікувати теоретичний і практичний підхід у навчанні, на прикладі роботи з документами надасть учням уміння працювати з різними історичними джерелами, що стане необхідним навиком під час навчання у вищій школі.

Ключові слова: історична інформація, історичні джерела, історичні документи, навчальний процес, пізнавальна діяльність, урок історії, учні.

УДК 94:061.2(477)“198”

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2022-16-130-150>

ACTIVITIES OF INFORMAL ORGANIZATIONS, THEIR RESISTANCE TO SOVIET PROPAGANDA AND THE INFLUENCE ON SOCIO-POLITICAL THOUGHT OF THE LATE 80'S

ДІЯЛЬНІСТЬ НЕФОРМАЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ, ЇХ СПРОТИВ РАДЯНСЬКІЙ ПРОПАГАНДІ ТА ВПЛИВ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНУ ДУМКУ КІНЦЯ 80-Х РОКІВ

Олексій Остапчук,

*аспірант кафедри історії,
правознавства та методики
навчання Глухівського
національного педагогічного
університету імені Олександра
Довженка*

E-mail: nyda97@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3386-035X>

*Університет Григорія
Сковороди в Переяславівул.
Сухомлинського, 30, м.
Переяслав, Київська обл.,
Україна, 08401*

Oleksii Ostapchuk,

*Post-graduate student of the
department of History, law and
teaching methods of Hlukhiv
National Pedagogical University
of Oleksandr Dovzhenko,*

E-mail: nyda97@gmail.com,

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3386-035X>

*Hryhorii Skovoroda University
in Pereiaslav, 30,
Sukhomlynskooho Str., Pereiaslav,
Kyiv region, Ukraine, 08401*

ABSTRACT

The article characterizes the activity of «informal organizations» during the period of perestroika (1985-1990), their influence on the restoration of Ukrainian independence, the struggle against Soviet propaganda in Ukrainian society. The «informal» democratic groups that began to emerge en masse during «Perestroika» period retained the ideas that had been propagated

during the dissident movements of the 1950s and early 1980s, namely, greater openness in Soviet society and the idea of upholding human rights, which were systematically violated in the USSR. Despite the initial statements of the «informals», who denied the idea of Ukraine's secession from the USSR, such decisions quickly changed in favor of full independence for Ukraine and were supplemented by calls for the democratization of society. In their activities they tried to draw public attention to the principles of preserving not only freedom of speech, but also the restoration of Ukrainian statehood and to show the negative consequences of the Soviet propaganda-ideology in relation to everything Ukrainian. It was the appearance of such groups as the Ukrainian Cultural Club (UCK), the association People's Movement of Ukraine for Reconstruction (PMU) that marked a change in the struggle for the restoration of Ukrainian independence. If the early dissidents used underground methods (printing «Samzdat», pamphlets calling for struggle), the «informal» organizations begin to use more open methods (organization of mass events, rallies, pickets, strikes, and so on). They became the centers of the revival of Ukrainian vision of an independent state. Thanks to their actions, each time more and more people became supporters of independence, and the idea of Ukraine's independence was finally brought to life. It was their activity that created the basis for the restoration of Ukrainian statehood, and the critical minority of their representatives in the central government led to the problems that Ukraine cannot solve even now. The research methodology is based on general scientific and historical methods, which is fully consistent with the goal. Scientific novelty is that the activities and scale of «informal» organizations in the period of «Perestroika» are considered in terms of their influence on the restoration of the Ukrainian state, as well as laying the foundations of the modern Ukrainian nation and the struggle against Soviet propaganda.

Keywords: *perestroika, Soviet propaganda, informal organizations, People's Movement of Ukraine for Reconstruction, Ukrainian Cultural Club.*

Постанови проблеми. Період «Перебудови» в історії України – це не лише час «пом'якшення» Радянської пропагандистської «машини», лібералізації життя радянських республік, спроб перебудувати «нежиттєздатну» планову економіку, яка базувалася на продажі енергоресурсів та не можливості виконати запит багатомільйонної держави, а й період активної діяльності українських діячів, дисидентів, великої кількості «неформальних організацій». Діяльність «неформальних» організацій, мала на меті відокремити українську культурну та історичну спадщину від злиття її у спільну «радянськість», показати свою самобутність і в такий спосіб закласти основи для відновлення Української державності. Основною формою їх боротьби, стало проведення великої кількості зібрань, обговорення на них «білих плям» історії України, а також організація масових заходів з нагоди важливих історичних подій (чудовим прикладом слугує «Живий ланцюг» 1990 р.). Лише за 1989-1990 рр. Народний Рух України провів 1565 масових заходів. (Бондаренко, 2012:138). Актуальність дослідження даної теми зберігається і сьогодні, попри вагомий внесок неформальних рухів у виокремлення та збереження самобутності Української ідеї державності та її культури, радянська ідеологія та її «машина» пропаганди все ж таки зуміла заложити ідеї спільності народів колишнього СРСР, так званого їхнього «братерства» і спільного майбутнього. Дані ідеї активно проявляються у вигляді ностальгії людей, які було очевидцями Радянської держави.

Пропаганда теперішньої російської держави з моменту початку війни на сході, у 2014, була направлена у річище ненависті до всього українського (культури, мови й т.д.). У своїй пропаганді, користуючись методами створеними ще у радянському союзі, вони наголошують на єдності народів у лоні росії, на ностальгії по радянській державі, її величності, часто апелюючи на історичні «перемоги», а також неможливості існування України як самостійної держави. Вагомої актуальності тема радянської пропаганди набула після

повномасштабного вторгнення російської федерації 24 лютого 2022 року. Саме завдяки наявності носіїв радянської ностальгії, віри у «братерство двох народів» які закладалися ще у часи СРСР, у росіян існував план про швидке і безкровне захоплення України.

Аналіз досліджень. В період починаючи з другої половини 80-х рр. XX ст. на думку більшості дослідників, «дисидентський рух» і «дисидентство» загалом вичерпало себе. Тому цей період, зазначається в більшості авторів як діяльність на рівні окремих персон. Так, О. Шановська (Шановська, 2016) та В. Даниленко (Даниленко, 2011) частково прослідковують діяльність таких постатей як І. Драч, І. Дзюба, Л. Лук'яненко, проте характеризують й діяльність «неформальних» організацій в цей період. Поряд з Українською Гельсінською групою, науковці велику увагу приділяють діяльності Народного Руху України за перебудову, який складався переважно з дисидентів. Історію та діяльність Руху висвітлювали Г. Гончарук (Гончарук, 1997), С. Бондаренко (Бондаренко, 2012:80-84), Н. Кіндарчук (Кіндарчук, 2007:78-87). Велику кількість праць присвячених діяльності Народного Руху має Ю. Діденко (Діденко, 2007:42-53), (Діденко, 2015:115-124). Етнополітичні виклики в Україні наприкінці 1980-х у 1990-х рр. Досліджувала Л. Коцур (Коцур, 2020). Загалом зазначені дослідники, прослідковують вплив Руху на відновлення Української державності, та подальші державотворчі процеси.

Мета статті висвітлити діяльність неформальних організацій в 1985-1990 рр., яка полягала в організації масових заходів, дискусій стосовно історичних тем, які були під заборонаю в Радянській державі (Голодомор, Чорнобильська катастрофа), а також характеризувати ідеї, які висувалися в період їх діяльності, способи протистояння радянській ідеології та пропаганді. Схарактеризувати вплив на формування суспільно-політичної свідомості населення перед відновленням Україною незалежності.

Виклад основного матеріалу. Для початку потрібно дати визначення, чим же являли собою неформальні організації в СРСР. Неформальні організації на мою думку, це група зі спільними, у більшості випадків гуманістичними та демократичними точками зору, які користуючись легальними методами боротьби з тоталітарним режимом(в середовищі якого вони виникли) мітингами, зібраннями та суспільним обговоренням не зручних історичних тем для пропаганди, намагаються порушити питання статусу комуністичної партії як гегемона влади. Неформальними вони називаються, через не сприйняття тоталітарної ідеології, як єдиної вірної. У випадку з Україною, це ще наявність питання про відновлення незалежності.

З середини 1980-х рр. репресії проти дисидентів продовжувалися, зі слів Є. Сверстюка: «Україна залишалася компартійним заповідником», і тому їй «потрібні були нові форми протистояння, а започаткувати їх могли тільки відчайдушні сміливці. Такими були політв'язні» (Український культурологічний клуб, 2006). З початком «Перебудови» у 1985 р. активізуються багато демократичних груп та організацій. У 1987 р., у розпал горбачовської перебудови, почали повертатися з концтаборів і заслань політв'язні. Певне пом'якшення режиму дозволило створити перші незалежні громадські об'єднання. Дослідники цього періоду заявляють, що вже на початок 1980-х років дисидентський рух починає вичерпувати себе, і йому на зміну приходять рух «неформальний» – громадський рух за демократію і гласність, перші некомуністичні товариства і рухи. Проте з такою думкою погодитися важко, оскільки новий громадський рух здебільшого є продовженням дисидентського руху тільки у дещо видозміненому вигляді. Показовим є той факт, що мета цих «неформальних» груп була схожою – демократизація суспільства та ін. Водночас з їх появою, все частіше почали звучати заклики до незалежності. На це також вказує те, що більшість цих організацій з'явилося на основі ідей колишніх

дисидентських організацій та дисидентів. М. Прокоп зазначає, що «саме дисиденти старої «закалки», такі як І. Дзюба, В. Чорновіл, В. Морозов, Є. Сверстюк формували ідейне і програмове обличчя дисидентського руху кінця 80-х років» (Шановська, 2016: 126). Т. Стецьків один з членів «Товариства Лева» розповідає: «Саме повернулися із заслання Горинь, Чорновіл, Калинець – так звані шістдесятники, люди, які заради України відсиділи реальні строки. То були для нас абсолютні авторитети, але саме моральні авторитети. Я хотів би на цьому наголосити. Ми мали до них величезну повагу, але не мали відносин «командир – підлеглий»» (Револуція досвідченої молоді, 2013). Таким чином неформальні групи, які почали з'являтися з Горбачовською перебудовою були прямим продовженням дисидентського руху, додатковою метою яких була ще й демократизація суспільства.

В другій половині 1980-х рр. не тільки перебудова зумовлювала активізацію дисидентського демократичного руху, а й катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції (ЧАЕС) 26 квітня 1986 р. (Шановська, 2016: 127). Статистичні дані свідчать, якщо на кінець 1986 р. «неформальні» організації (політичного характеру) тільки де-не-де виникали та не мали достатньої сили й ресурсів для розвитку, то з 1987 р. кількість їх збільшується. Якщо наприкінці 1988 р. кількість культурно-історичних, суспільно-політичних, екологічних, спортивних та інших самодіяльних груп, об'єднань, організацій становила кілька тисяч, то вже на червень 1989 р. – зросла до понад 47 тис. (Даниленко, Смольницька, 2011: 6), переважно у великих містах Києві, Одесі, Львові.

Однією з перших організацій, яка виникла на цій хвилі був *Український культурологічний клуб* (далі УКК). Офіційно він почав діяти з серпня 1987 р. На той час його відносили до так званих «неформальних груп». Членами УКК була прогресивна та патріотична молодь, проте засновниками були «відсидівші» політв'язні С. Набока та О. Шевченко. Є. Сверстюк називав О. Шевченка відважним чоловіком, який

здатний на вчинок, що послужить прикладом для інших. А дисидента С. Набока вважав яскравою та неповторною постаттю (Український культурологічний клуб, 2006). Членами клубу були також: Л. Мілявський, І. Чернявська, Л. Лохвицька, О. Гейко-Матусевич, В. Галиновський та ін. Свою діяльність вони не обмежували лише культурним аспектом, вона також була спрямована на критику влади, її політику та ідеологічну пропаганду, яка попри перебудову, не збавляла темпи. Вони наполягали на відновленні української державності, реабілітації політв'язнів, демократизації українського суспільства, розбудові багатопартійної політичної системи. Перше засідання Клубу відбулося 6 серпня 1987 р. в київському кафе «Любава» на Оболоні. На ньому обговорювалися питання, які замовчувалися радянською пропагандою: про голод 1933 р., утиски церкви, наслідки Чорнобильської катастрофи. Учасниками дискусії було приблизно 400 осіб. У ній взяли участь звільнені із концтаборів відомі політв'язні Є. Сверстюк та О. Шевченко. Найбільше учасників зібрав диспут «Білі плями в історії України». Реакцією влади на неї була публікація у «Вечірньому Києві» від 18 жовтня 1987 р. статті О. Швеця «Театр тіней, або Що криється за лаштунками так званого Українського культурологічного клубу» (Овсієнко, 2005: 399). Як зазначає Є. Сверстюк: *«Матеріал був написаний із використанням архівних матеріалів КДБ і містив брутальні нападки на лідерів УКК»* (Український культурологічний клуб, 2006). Стаття також була передрукована в інших газетах. Після цього УКК розпочав свою нелегальну діяльність, оскільки їм було відмовлено у реєстрації організації та у наданні приміщень, тому засідання вони проводили на квартирах, або ж у Гідропарку.

Клуб не обмежувався лише засіданнями, також проводилися пікетування Київського військово-морського політичного училища з вимогою звільнити територію колишньої Києво-Могилянської академії, відбувся перший громадський вечір пам'яті Василя Стуса (Даниленко,

Смольницька, 2011: 8). Найвідомішою акцією УКК, була Екологічна демонстрація присвячена другій річниці Чорнобильської катастрофи. З метою недопущення її проведення, напередодні було перекрито вулиці (під виглядом ремонту), а також затримано С. Набока та Л. Мілявського. Але акція все ж таки відбулася. *«Кагебісти стояли в центрі міста через кожні п'ять метрів»* (Овсієнко, 2005: 401). Під час мітингу було заарештовано до півсотні людей, але у вечері їх відпустили. О. Шевченко, отримав 15 діб, нібито за «хуліганство». Радянська влада почала приписувати УКК «ідеї націоналізму» та бажання «необхідність заміни комуністичного світогляду християнським віровченням, організацій на протигагу КПРС інших політичних партій і груп» (Даниленко, Смольницька, 2011: 8). Крім офіційних методів, влада використовувала і більш агресивні засоби придушення інакомислення. За свідченням Є. Сверстюка – *«Було зірвано збір підписів у центрі Києва з вимогою звільнити останніх політв'язнів. Жоден з організаторів планового заходу не зміг добратися до місця проведення. Всі вони були схоплені невідомими в цивільному й вивезені за межі міста. Того ж таки О. Шевченка завезли в ліс і тільки вночі відпустили. Можливо, його хотіли вбити, а можливо – просто залякати»* (Український культурологічний клуб, 2006). У 1988 р. рада УКК ухвалила увійти повним складом до Української Гельсінської спілки. 22 травня 1989 р. УГС, УКК та інші громадські організації, провели у парку Тараса Шевченка в Києві вшанування пам'яті Великого Кобзаря. В Києві вперше було масово піднято національні прапори. Участь у заході взяли понад 300 представників неформальних організацій, що тримали жовто-блакитні прапори, плакати із зображенням тризуба і з вимогами надати українській мові статусу державної, а республіці – суверенності (Коцур, 2014: 263).

Майже одночасно з появою УКК, у Львові з'являється «Товариство Лева» за ініціативи ЛКСМУ (Ленінська Комуністична Спілка Молоді України). Таким чином, комсомол

намагався контролювати появу старих та оформлення неформальних організацій. Керівником товариства був завідувач міськкому ЛКСМУ О. Шейка. Поштовхом до оформлення львівської молоді слугувала стаття «Занедбана могила», яка вийшла в журналі «Жовтень» в якій йшлося про акти вандалізму на Личаківському цвинтарі та руйнування могил відомих громадсько-політичних та культурних діячів України. Тому на початку товариство, ставило перед собою мету збереження та відновлення культурних пам'яток, проте пізніше у ньому під впливом подій з'являються й ідеї української державності. В більшості Товариство Лева займалось відродженням народних традицій, впорядкуванням занедбаних пам'яток архітектури, активізацією молодіжної української музичної культури. Було розпочато проєкт «Історичний театр», екологічну експедицію «Дністер», перший в Україні концерт пам'яті Володимира Івасюка, акції з відродження осередку димленої кераміки в селі Гавареччина (Товариство лева, 2022). Серед членів Товариства Лева був Олександр Кривенко, Володимири Винничук, Ігор Марков, Тарас Стецьків та ін. Одними з найактивніших у товаристві були львівські художники. У складі Товариства Лева був весь гумористично-сатиричний театр «Не журись!», що діяв при товаристві з квітня 1988 р. Зі створенням Народного Руху України у 1989 р., члени товариства поступово переходить від культурницької діяльності до політичної, частина з них у 1990 р. були обрані народними депутатами.

Утворення перших організованих громадських рухів, які народилися в Естонії навесні 1988 р., Литві (літо 1988 р.) і Латвії (осінь 1988 р.) у вигляді «Національних Фронтів» вплинула на появу аналогічних і в Україні. Г. Гончарук пише: *«Вони стали основною формою об'єднання на шлях до суверенітету. В Україні виникає теж аналогічне, хоч і не ідентичне об'єднання – Народний Рух України за перебудову»* (Гончарук, 1997: 13).

30 жовтня 1988 р. за ініціативи літераторів П. Мовчана і В. Терена було започатковано ідею Народного руху. А вже у листопаді 1988 р. на пленумах правління Спілки письменників України (СПУ), ухвалено рішення про заснування «Народного Руху України за перебудову» (далі НРУ). У грудні до співзасновників НРУ долучився Інститут літератури АН УРСР. На початку 1989 р. установчі конференції українського «Меморіалу» та Товариства Української мови ім. Т. Шевченка стали ядром НРУ. А на початку 1989 р. члени цих організацій підтримані київськими письменниками, заявили про створення «НРУ за перебудову» (Гончарук, 1997: 13). На засіданні СПУ було створено ініціативну групу сприяння перебудові, яка займалась створенням програми Руху. Її членами були: І. Драч, В. Маняка, О. Мусієнко, Ю. Мушкетик, П. Осадчук, В. Рогоза та інші.

НРУ спочатку своєї діяльності, об'єднав різні «неформальні» організації, які почали масово з'являтися у Радянському союзі, і таким чином намагався виступити єдиним фронтом. Тому діяльність НРУ була поширена на різні області, де були створені філії Руху. Рух мав потужну підтримку серед населення УРСР. Завідувач ідеологічного відділу ЦК компартії О. Попович у грудні 1989 р. писав: *«Найбільш багато чисельне об'єднання – Народний Рух України за перебудову. Має підтримку серед вищих, вчителів, лікарів, інженерної інтелігенції»* (Діденко, 2007: 43–44).

Перші збори НРУ відбулися 31 січня 1989 р. в республіканському будинку кіно, які відкрив голова СПУ І. Драч. На зборах було обговорено проєкт програми та статуту НРУ за перебудову. Ініціативній групі на зборах було доручено доопрацювати обговорені документи, врахувати зауваження та пропозиції висловлені у виступах. Вже 16 лютого 1989 р. її було опубліковано у газеті «Літературна Україна».

У статуті було зазначено, що: «Народний Рух України – масова громадська організація, що виникла як вияв народної ініціативи за перебудову та докорінне оновлення

соціалістичного суспільства» (Статут Народного руху України, 1989: 1). З самого початку у статуті була відсутня вимога незалежності України (Це стає зрозуміло і з назви організації «Народний Рух України за перебудову»), наголошувалось на федеративному устрої. *«Рух мав «гени» комунізму ще до свого народження. Не тільки тому, що його батько Іван Драч – комуніст, й тому, що він, Рух, дитя багатьох комуністів-батьків»* – заявив завідувач відділу ідеології газети «Радянська Україна» В. Десятников (Гончарук, 1997:20). Головною метою ставилось: *«побудову в Україні демократичного й гуманного суспільства, в якому буде досягнуто справжнього народовладдя, добробуту народу та умов для гідного життя людини, відродження та всебічного розвитку української нації»* (Статут Народного руху України, 1989: 1). Але ідея національної державності все ж таки перемогли, і була затверджена на Установчому з'їзді Народного руху 8-10 жовтня 1989 р. Аналіз статуту НРУ свідчить про те що, в середовищі Руху відбувся перегляд поглядів у сторону підтримки та реалізації ідеї українського національного відродження. Будь-які згадки про «керівну роль» компартії були прибрані. В. Берладян заявляв: *«Нам потрібна тільки незалежність. Якщо виходити із сьогоднішніх народних потреб, то незалежність – це мило, хліб, м'ясо. А для нас усіх – свобода особистості, розквіт культури й добробуту. Хай живе незалежна Україна»* (Діденко, 2007: 44-45).

У статуті були висунуті цілі, яких повинен був домагатися Рух, а саме:

а) всіляко сприяти відродженню людини як морально відповідальної особистості;

б) сприяти розвитку національно-державного будівництва;

д) сприяти всебічному розвитку мов і культур національних меншостей та етнічних груп. (Статут Народного руху України, 1989:1).

Проголошення принципів політичного та ідеологічного плюралізму дало змогу об'єднати представників різних поглядів в рядах НРУ. А присутність у складі організації відомих письменників, літераторів, філософів (наприклад, М. Попович став головою першої організації Руху) дозволило Руху залучити до нього ще більшу кількість людей, ніж могли на той час повести за собою дисиденти-правозахисники.

Таким чином створення проєкту програми та статуту (а згодом і їх допрацьована форма), започаткувало процес становлення НРУ, як провідного руху на території України. Завдяки появі цих документів, ідеї НРУ отримали велику підтримку серед суспільства. *«Рухівські ідеї оволоділи свідомістю трудящих України, які все частіше і масово готові були підтримувати політичні заходи Руху»* (Діденко, 2007: 45). Членами руху на час з'їзду вже було близько 280 тисяч осіб.

Велика підтримка населенням республіки НРУ, дало змогу проводити масові заходи, які зробили значний внесок у відновлення незалежної України. Вони мали свої особливості: багатовекторність політичного протистояння та різноманітність форм; стихійне переростання одних форм політичних акцій в інші (зустрічі з народними депутатами СРСР, пікетування, панахиди – у демонстрації та мітинги); неоднаковий ступінь політичної активності у різних регіонах України. Починаючи з 1989 р. по 1990 р. НРУ провів 1565 масових заходів, у тому числі 732 несанкціонованих мітингів, у яких взяли участь більше як 2 млн осіб. Найбільш політично активними були Львівська, Івано-Франківська, Кримська, Полтавська, Тернопільська, Харківська, Донецька області та місто Київ (Бондаренко, 2012:138).

Серед низки політичних заходів НРУ, найбільш значущим був «Живий ланцюг» між Києвом і Львовом, проведений 21 січня 1990 р. Він був присвячений відзначенню 70-ї річниці об'єднання Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки у єдину державу. Ідея проведення ланцюга, була оприлюднена 3 грудня 1989 р. на

трьохтисячному мітингу у Києві. Секретаріат НРУ підготував значну кількість листівок, повідомлень в пресі та на радіо (Кіндрачук, 2007: 81). А не задовго до мітингу, керівники НРУ І. Драч, Ю. Бадзьо закликали студентство долучатися до акції (Діденко, 2015: 119). 21 січня 1990 р. від 500 тисяч до трьох мільйонів українців узялися за руки та створили безперервний ланцюг від Києва до Львова. Так вперше з дня проголошення Акта Злуки 1919 р. між Українською Народною Республікою та Західноукраїнською Народною Республікою було відзначено День Соборності. Крім «живого ланцюга», святкування річниці акту злуки УНР та ЗУНР включало й проведення цілої низки мітингів та маніфестацій (Кіндрачук, 2007:81). У Києві мітинг відбувся *«при незліченій людності з усіх куточків України»* (Діденко, 2007:45). А на протилежному кінці «живого ланцюга» – у Львові, біля пам'ятника І. Франка, зібрався 20-тисячний мітинг (Кіндрачук, 2007:81). В руках люди тримали жовто-блакитні прапори. Цим українці показали свою єдність, а також спростували міф російської пропаганди про Сталіна як «збирача українських земель», який нібито визначив сучасні кордони України. *«Ця подія виявилась настільки вражаючою, що навіть щедра на чорні фарби комуністична преса була змушена визнати її як значний успіх Руху»* – зазначає Г. Гончарук (Діденко, 2015: 120). Акція також мала на меті активізувати виборців для перемоги на виборах й показати комуністам їх хитку позицію. У виборах до Верховної Ради УРСР у березні 1990 р. Рух, завоював у цілому в республіці 1/4 мандатів (Бондаренко, 2012:139).

Поряд з цим проводилися багатотисячні мітинги на підтримку Литовської РСР, яка заявила про відновлення незалежності скасування Конституції на території республіки 11 березня 1990 р. Цей мітинг можна вважати фактичну як підтримку незалежності Литви. Значущою, на думку більшості членів Руху, була акція присвячена до «500-річчя Запорізького козацтва». Питання про відзначення цієї дати обговорювалось у червні 1990 р. на V сесії Великої Ради Руху. Під гаслами 500-

річчя – «І помоляться на волі невільничі діти», «Від козацьких вільностей до волі України» – три дні продовжувалось вшанування козацької пам'яті (Діденко, 2015: 121). До заходів було залучено близько 115 тис. осіб. Також у них взяло участь близько 50 народних депутатів УРСР, серед них: М. Горинь, І. Драч, Ю. Щербак, В. Яворівський та ін. Святкування супроводжувалось масовим виїздом на Запоріжжя, заходами під Берестечком, Батурином. За час святкування було проведено панахиду на могилі Івана Сірка, а також січковий похід до Хортиці, де участь взяло близько 50 тис. осіб. Під час цих святкувань все більше членів НРУ виступали із закликами до незалежності. І. Драч казав: *«Сила не в Верховній Раді, а в тому, що при підтримці народу Декларація про державний суверенітет набула сили Конституційного закону»* (Діденко, 2015: 121).

За ініціативи НРУ, з весни 1990 р. пропонувалася ідея заміни імен радянських постатей альтернативними. Завдяки активній боротьбі між КПУ та Народним Рухом України, громадяни УРСР змогли дізнатися про тризуб та історію синьо-жовтого прапора (Бажан, 2010: 44). Крім цього до досягнень НРУ можна віднести, те що Рух став основою зародження багатопартійної системи в Україні і її подальшого розвитку, адже з його лав вийшла низка молодих політичних партій. Також Рух показав свій вплив на громадян УРСР і значно підвищив рівень їх політичної свідомості. Найкращим доказом актуальності й ефективності діяльності Руху було прийняття 16 липня 1990 р. Верховною Радою України «Декларації про державний суверенітет України», у програмі якої була вимога суверенітету України (Діденко, 2007: 47). Помітні зрушення в національній свідомості знайшли підтвердження й у результаті грудневого референдуму 1991 р., коли 90% громадян республіки висловились за незалежність України. Таким чином НРУ виконав свою історичну місію (Бажан, 2010: 44). Народний Рух України виступив як широка коаліція національно-демократичних сил, членами якої були усі верстви

українського суспільства, що підтримали демократичні реформи в республіці, а сам Рух став чинником консолідації національно-демократичних сил.

Висновки. Діяльність «неформальних» демократичних організацій, окремих «дисидентів» та молодих політичних рухів наприкінці 1980-х рр. здійснила неабиякий вплив на долю сучасної Української держави. Вони зробили вагомий внесок у відновлення незалежності та утвердження цієї ідеї серед суспільства. Їх громадсько-політична діяльність створила передумови та визначила основні напрямки державотворчих процесів незалежної України. Діяльність «неформальних» організацій, відродила серед українського суспільства ідею вільної України, а організація великої кількості масових заходів показала єдність українського народу у його бажанні, а також неможливість більше співіснувати у форматі Радянської держави. Саме мітинги й зібрання, які організовувалися неформальними організаціями слугували нагадуванням простим українцям про їх ідентичність та волелюбність, а участь у ній великої кількості людей, показувала, що радянська пропагандистська «машина» зазнала поразки, і не змогла стерти українську ідентичність, повністю замінивши її радянською.

Після відновлення незалежності, багато вже колишніх радянських дисидентів та учасників «неформальних» рухів взяли участь у прийнятті Декларації про державний суверенітет України, а також у прийнятті 24 серпня 1991 р. Акта проголошення незалежності України. До їх державотворчої діяльності слід віднести й наслідки Всеукраїнського референдуму щодо Акту проголошення незалежності України. Крім цього після здобуття Україною незалежності, вони продовжували свою активну агітацію збереження української мови, культури й боротьби проти залишків радянської ідеологічної пропаганди, яка попри шалений опір, все ж таки змогла укорінитися.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бажан О.Г. Вплив Народного Руху на національну самосвідомість населення УРСР у 1989 – 1991 роках. Магістеріум: Історичні студії. Київ, 2010. Вип. 41. С. 43-45.
2. Бондаренко С. Роль Західноукраїнського регіону в інституалізації та діяльності Народного Руху України наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст.. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер.: Історія. Тернопіль, 2012. Вип. 2. С. 137-141.
3. Гончарук Г.І. Народний рух України історія. Видання перше. Одеса: Астропринт, 1997. 380 с.
4. Даниленко В.М., Смольницька М.К. Шлях до незалежності: громадські рухи й суспільні настрої в УРСР другої половини 1980-х рр. Український Історичний журнал. 2011. №4. С. 4-22.
5. Діденко Ю. В. Народний Рух України на початковому етапі боротьби за незалежність. Інтелігенція і влада : громад.-політ. наук. зб. Одеса: Вид-во Астропринт, 2007. Вип. 10. С. 42-53.
6. Діденко Ю. В. Народний Рух України у створенні передумов та визначенні головних напрямків державотворення в Україні. Народний Рух України: Місце в історії та політиці. Матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю Незалежності України. Одеса, 2015. С. 115–124.
7. Кіндрачук Н. М. Участь Народного Руху України в організації політичних заходів, які сприяли встановленню суверенної, демократичної України. Інтелігенція і влада : громад.-політ. наук. зб. Одеса: Вид-во Астропринт, 2007. Вип. 10. С. 78-87.
8. Коцур В. В. Українська Гельсінська Спілка як складова молодіжного руху в Україні наприкінці 80-х років ХХ ст. // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницького

державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди». 2014. № 34. С. 260-269.

9. Коцур, Л. (2021). Етнополітичні виклики в Україні наприкінці 1980-х у 1990-х рр.: хронологія подій. «Society. Document. Communication». «Соціум. Документ. Комунікація», (9/2), 88-125. <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2020-9/2-88-125>

10. Овсієнко В. Світло людей: Мемуари та публіцистика. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: ТОВ «Видавництво «КЛЮ»», 2018. 512 с

11. Револуція досвідченої молоді. Тиждень.ua. URL:<http://tyzhden.ua/Society/96562> (дата звернення: 29. 01. 2022)

12. Статут народного руху України за перебудову, Київ. 1989, 16.

13. Товариство Лева. Інститут Історії України. Національна академія наук України. URL: <http://surl.li/cajbb>

14. Український культурологічний клуб як вісник перемін. ZN,UA. URL: <http://surl.li/cdbyu>.

15. Шановська О. А. Українська інтелігенція проти радянської системи в кінці 1980-х рр.: від інтелектуального опору до масового політичного опозиційного руху // Історичний архів : наук. студії. Миколаїв, 2016. Вип. 16. С. 126-131.

REFERENCES

1. Bazhan, O.(2010)Vplyv Narodnoho Rukhu na natsionalnu samosvidomist naselennia URSR u 1989 – 1991 rokakh[The impact of the Narodny Rukh upon the national identification of the population of the Ukrainian Republic in 1989-1991]. Master's degree: Historical studies Kyiv. Nr. 41. pp. 43-45 [in Ukrainian].

2. Bondarenko, S. (2012)Rol Zakhidnoukrainskoho rehionu v instytualizatsii ta diialnosti Narodnoho Rukhu Ukrainy naprykintsi 80-x – na pochatku 90-x rokiv XX st. [The role of the Narodnyi Rukh of Ukraine in the national-political life of the ukrainian people at the end of the 80-s – the beginning of the 90-s of the xx century].

Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk. Ser .: History. Ternopil, 2012. Nr. 2. pp. 137-141. [in Ukrainian].

3. Honcharuk, G. Narodnyi rukh Ukrainu istoriia [Narodny Rukh Of Ukraine history] The first edition. Odessa: Astroprint, 1997. 380 p. [in Ukrainian].

4. Danylenko, V., Smolnitska, M. (2011) Shliakh do nezalezhnosti: hromadski rukhy y suspilni nastroi v URSS druhoi polovyny 1980-kh rr [The path to independence: social movements and public sentiment in the USSR in the second half of the 1980s.]. Kyiv. Ukrainian Historical Journal. 2011. Nr. 4. Pp. 4-22. [in Ukrainian].

5. Didenko, Yu. (2007) Narodnyi Rukh Ukrainy na pochatkovomu etapi borotby za nezalezhnist [Narodnyj Rukh Ukrainy in the initial stage of the struggle for independence]. Odesa: Astroprint, 2007. Nr. 10. Pp. 42-53. [in Ukrainian].

6. Didenko, Yu. (2015) Narodnyi Rukh Ukrainy u stvorenni peredumov ta vyznachenni holovnykh napriamkiv derzhavotvorennia v Ukraini. Narodnyi Rukh Ukrainy: Mistse v istorii ta politytsi [Narodnyj Rukh Ukrainy in creating the preconditions and determining the main directions of state formation in Ukraine. Narodnyj Rukh Ukrainy : A Place in History and Politics]. Odesa. 2015. Pp. 115-124. [in Ukrainian].

7. Kindrachuk, N. (2007) Uchast Narodnoho Rukhu Ukrainy v orhanizatsii politychnykh zakhodiv, yaki spryialy vstanovlenniu suverennoi, demokratychnoi Ukrainy [The participation of Narodnyj Rukh Ukrainy in the organization of political activities that promoted the establishment of sovereign and democratic Ukraine.]. Odesa: Astroprint, 2007. Nr. 10. Pp. 78-87. [in Ukrainian].

8. Kotsur V. Ukrainska Helsinska spilka yak skladova molodizhnogo rukhu v Ukraini naprykintsi 80-x rokiv xx st. [The ukrainian helsinki society as a component of the Ukraine youth movement in the end og the 80's of the 20-th century]. The journal of humanities of the SHEE «Pereyaslav-Khmelnyskyi State

Pedagogical University named after Hryhoriy Skovoroda»: collection of scientific works. Pereyaslav-Khmelnytskyi, 2014. Ed. 34. Pp. 260-269 [in Ukrainian].

9. Kotsur, L. (2021). Etnopolitychni vyklyky v Ukraini naprykintsi 1980-kh u 1990-kh rr.: khronolohiia podii [Ethnopolitical Challenges in Ukraine in the Late 1980s and 1990s: Chronology of Events]. «Society. Document. Communication». «Sotsium. Dokument. Komunikatsiia», (9/2), 88-125. <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2020-9/2-88-125> [in Ukrainian].

10. Ovsiienko V. Svitlo liudei: Memuary ta publitsystyka [The Light of the People: Memoirs and Journalism] 2nd ed., Revised. and add. Kyiv: CLIO Publishing House LLC, 2018. 512 p. [in Ukrainian].

11. Revoliutsiia dosvidchenoi molodi [Revolution of experienced youth]. Tyzhden.ua URL: <http://tyzhden.ua/Society/96562> [in Ukrainian].

12. Statut narodnoho rukhu Ukrainy za perebudovu [Statute of the Narodny Rukh Of Ukraine for Reconstruction]. Kyiv. 1989, Pp. 16. [in Ukrainian].

13. Tovarystvo Leva [Lion Society]. Instytut Istorii Ukrainy. URL: <http://surl.li/cajbb> [in Ukrainian].

14. Ukrainskyi kulturolohichnyi klub yak visnyk peremin [Ukrainian Cultural Club as a herald of change]. ZN,UA. URL: <http://surl.li/cdbyu> [in Ukrainian].

15. Shanovska, O. (2016) Ukrainska intelihentsiia proty radianskoi systemy v kintsi 1980-kh rr.: vid intelektualnoho oporu do masovoho politychnoho opozytsiinoho rukhu [Ukrainian intelligentsia against the soviet system in the late 80's: from intellectual resistance to mass political opposition movement]. Mykolaiv, 2016. Nr. 16. Pp. 126-131. [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

У статті дається характеристика діяльності «неформальних організацій» в період перебудови (1985 – 1990 рр.), їх вплив на відновлення незалежності Україною, боротьбу з радянською пропагандою в українському суспільстві. «Неформальні» демократичні групи, які масово почали з'являтися в період «Перебудови», зберегли ті ідеї, які пропагувалися ще за часів діяльності дисидентських рухів 1950-х – початку 1980-х рр., а саме: більшої відкритості радянського суспільства та ідеї відстоювання прав людини, які систематично порушувалися в СРСР. Попри початкові заяви «неформалів», які заперечували ідею виходу України зі складу СРСР такі рішення швидко змінювались на користь повної незалежності України та доповнювалися закликами до демократизації суспільства. Своєю діяльністю вони намагалися привернути увагу суспільства до принципів збереження не тільки свободи слова, а й відновлення української державності, показати негативні наслідки діяльності радянської пропаганди-ідеології щодо всього українського. Саме поява таких груп як Український культурологічний клуб (УКК), об'єднання Народний Рух України за перебудову (НРУ) ознаменувало зміни у боротьбі за відновлення незалежності України, якщо «ранні» дисиденти використовували підпільні методи (друк «Самвидаву», листівок з закликами до боротьби), то «неформальні» організацій починають використовувати більш відкриті методи (організація масових заходів, мітинги, пікети, страйки тощо). Вони стали центрами відродження української візії про незалежну державу. Завдяки їхнім акціям, щоразу прихильниками незалежності ставало все більше людей, а ідея незалежності України врешті була втілена в життя. Саме їхня діяльність створила підґрунтя для відновлення Української державності, а критична меншість їхніх представників у органах центральної влади призвела до проблем, які Україна не може вирішити й нині. Методологія

дослідження спирається на загальнонаукові та історичні методи, що цілком відповідає поставленій меті. Наукова новизна полягає в тому, що діяльність та масштабність «неформальних» організацій в період «Перебудови», розглядається зі сторони їхнього впливу на відновлення Української держави, а також закладання основ сучасної української нації та боротьби проти радянської пропаганди.

Ключові слова: *перебудова, радянська пропаганда, неформальні організації, Народний Рух України за перебудову, Український культурологічний клуб.*

УДК 373.5.016:94

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2022-16-151-164>

METHODS OF WORKING WITH CONDITIONAL GRAPHIC VISUALIZATION IN HISTORY LESSONS

МЕТОДИКА РОБОТИ З УМОВНО-ГРАФІЧНОЮ НАОЧНІСТЮ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Руслана Потапенко,

*доктор філософії, доцент
кафедри історії і культури
України та спеціальних
історичних дисциплін
E-mail:*

rusyapotapenko007@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3521-9462>

*Університет Григорія
Сковороди в Переяславі,
вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав, Київська обл.,
Україна, 08401*

Ruslana Potapenko,

*Ph.D. in Historical Sciences,
Lecturer of the Department of
History and Culture of Ukraine
and Special Historical
Disciplines*

E-mail:

rusyapotapenko007@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3521-9462>

*Hryhorii Skovoroda University
in Pereiaslav,
30, Sukhomlynskoho Str.,
Pereiaslav, Kyiv region,
Ukraine, 08401*

Оксана Тарапон,

*кандидат історичних наук,
доцент,
доцент кафедри історії і
культури України та
спеціальних історичних
дисциплін*

E-mail: oksanat72@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2947-3816>

Oksana Tarapon,

*Ph.D. in Historical Sciences,
Lecturer of the Department of
History and Culture of Ukraine
and Special Historical
Disciplines*

E-mail: oksanat72@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2947-3816>

Hryhorii Skovoroda University

Університет Григорія
Сковороди в Переяславі,
вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав, Київська обл.,
Україна, 08401

*in Pereiaslav,
30, Sukhomlynskooho Str.,
Pereiaslav, Kyiv region,
Ukraine, 08401*

ABSTRACT

The article shows the actual aspects of the method of working with conditional graphic visualization and the possibilities of its application in history lessons. After all, full general secondary education includes a component of learning history, which forms the versatile development, upbringing and socialization of an individual who realizes himself as a citizen of Ukraine, capable of life in society and civilized interaction with nature. Attention is focused on the assimilation of historical material with the help of two components – theory and historical facts. Additional, assimilation of theoretical and factual historical material from 6th to 11th grade takes place with the help of theoretical and empirical levels of knowledge.

At the same time, in the modern world, innovative technologies occupy a prominent place, which help to reveal the pupil's creative potential and increase his independence. In particular, the presentation and visual material, which helps to easily perceive and assimilate the topic of the lesson, is noted, especially during distance learning. With the help of visualization in history lessons, pupils develop figurative thinking, imagination, memory, the concept of the historical past, quantitative and qualitative changes of the historical process, cause-and-effect relationships is formed. Attention is focused on graphic and conditional graphic visibility. Conditional graphic means of visibility include: tables, maps, diagrams, charts, graphs, which help to systematize and summarize the material, work with the textbook, and determine the level of students' knowledge.

The negative point of such training was noted, abuse by performing tasks from the conditional graphic cycle in the pupil's

independent work. It is recommended that teachers take advanced training courses on working with computer technologies and programs for teaching the history of Ukraine and world history, especially in high school with the use of conditional graphic visualization.

Keywords: *visualization, conditional graphic methods, tables, maps, schemes, diagrams, graphs, school.*

Постановка проблеми. Суспільно-політичні трансформації в українському соціумі не минули як шкільної освіти, так і історичної науки загалом. В умовах відкритої військової агресії, яку розв'язала проти нас російська федерація 24 лютого 2022 р., маємо вистояти і морально підтримати освітянина, який опинився у непростій ситуації. Можливості сучасного вчителя в багатьох регіонах України обмежуються онлайн-освітою, тому сьогодні він потребує пошуку нових форм у навчанні та вихованні. Історична шкільна освіта гостро потребує і вдосконалення вже наявних методів, форм і змісту навчання в умовах воєнного стану. Адже мета повної загальної середньої освіти залишається незмінною і, як ніколи, надактуальною, оскільки сконцентрована на різнобічному розвитку, вихованні й соціалізації особистості, яка усвідомлює себе громадянином України, здатної до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення і навчання впродовж усього життя, готової до свідомого життєвого вибору та самореалізації, трудової діяльності та громадянської активності (Нова українська школа, 2017: 10). Тобто, сьогодні потрібно усвідомлювати себе українцем, берегти своє національне коріння, бути патріотом своєї держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематикою розвиваючого навчання займалися ще у XVI-XVIII ст. М. Монтень, Я. Коменський, Ж-Ж. Руссо тощо. Зокрема, Я. Коменський сформулював і обґрунтував принцип наочності. Перший в Україні за часів незалежності посібник

«Методика навчання історії в школі» було видано вченими І. Пометун та Г. Фрейман. Варто відзначити науковий пошук із зазначеної проблематики А. Неद्याл, Р. Осадчук, М. Прокопчук тощо.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах науковості, всебічності, системності та об'єктивності. Для висвітлення проблеми застосовано логічно-аналітичний метод. Тобто, в основі дослідження лежать методи, які дозволяють уникнути однобічності та упередженості.

Мета статті показати актуальні аспекти методики роботи з умовно-графічною наочністю та можливості її застосування на уроках історії. Дане питання ще не достатньо висвітлене в історичному науковому дискурсі.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що однією із проблем історії є проектування руху суспільства та його цивілізаційного розвитку (Павленко, 1999: 17-18). Де вихідною виступає характеристика історичного процесу за такими підходами як об'єктивність, неупередженість, взаємозалежність і т. д. Історія складна наука, але яку необхідно вивчати як для саморозвитку, так і для того, щоб убезпечити себе від нових глобальних прорахунків та помилок. Майбутнє є проекцією минулого. І тут одразу постає завдання, яким чином викласти історичний матеріал на уроках історії в навчальних закладах так, щоб зацікавити учнів. Адже орієнтація учнів при вивченні історії на розуміння взаємозв'язків, взаємовпливів розвитку України в контексті всесвітньої історії, знання політичної, економічної, соціальної та культурної специфіки тощо є дуже важливою. Водночас ми знаємо, що історія персоніфікована, тому вплив особистості в історії важко переоцінити (Неद्याл, 2020). Часто можна зустріти вчителя, який симпатизує тій чи іншій особистості і, як наслідок, акцентує на ній увагу, робить свої висновки. В той самий час, ЗМІ стали потужним інструментом ідеологічного впливу, оскільки йде доба медіакратії, плюс соціальні мережі, які надають пересічній особистості відчуття значущості,

співучасті у творенні сучасної історії, тому маємо бути особливо обережними зі своїми оцінками. Модними стали публіцистичні твори істориків, тексти яких опираються не лише на теоретичні знання, а й систему власних поглядів та переконань, які мають декілька життєвих циклів. Тобто, спочатку ми знаходимо відомості про загрози й виклики, далі – розради й шляхи подолання кризи, пізніше «пропаганду» з виявом «інформаційного спротиву», і навпаки (Шеляг, 2019). Цим публіцистичним матеріалом, поза шкільною програмою, часто послуговуються вчителі, які хочуть бути в тренді сучасних подій і далі нести просвіту підростаючому поколінню.

Разом з цим, варто зазначити, що класична історична наука – динамічна система знань про людський досвід, який продукують історики шляхом встановлення достовірності, інтерпретації та реконструкції різноманітної уцілілих і збережених «залишків» минулих подій. Вона розвивається завдяки накопиченню нових історичних знань та історіографічного досвіду, пов'язаного з самопізнанням і творенням нових методологічних підходів і тлумачних моделей. Завжди функціонує у межах культури певного суспільства, перетворюючи минуле в компонент його самосвідомості та формуючи притаманні йому образ історії (Історична наука, 2011). Власне, поєднання, реалізація та стратегія історичних знань на освітній процес є одним із компонентів історичної науки у закладах загальної середньої освіти. Тобто, одним із компонентів процесу навчання історії є зміст шкільної історичної освіти. У даному руслі зміст історичного компонента структуровано за змістовими лініями. Більше того, навчальний історичний матеріал складається з таких компонентів як історичний факт, теоретичний і методологічний матеріал, способів опрацювання історичного матеріалу. Історичний матеріал засвоюється за допомогою двох компонентів – теорії та історичних фактів. Засвоєння теоретичного та фактичного історичного матеріалу з 6 по 11

класи відбувається за допомогою теоретичного та емпіричного рівнів пізнання. За допомогою теоретичного рівня пізнання відбувається осмислення причинно-наслідкових зв'язків, опанування фактичним історичним матеріалом та поняттєвим апаратом. А емпіричний рівень допомагає змодельовати картину історичного минулого у вигляді образів (Зміст шкільної освіти). Ключовою фігурою тут виступає вчитель історії від вмінь і навичок, політичної обізнаності, ціннісних орієнтирів якого залежить формування майбутньої особистості учня.

У період російсько-української війни чільне місце посідають інноваційні технології, оскільки навчання в багатьох регіонах України проводиться дистанційно в онлайн форматі, коли онлайн навчання в школі – вимушена форма, що потребує наслідування очних прийомів навчання. Одночасно дистанційне навчання потребує перебудови освітніх підходів: замість начитування (викладу «сухого матеріалу») – дослідження, замість контролю – челенджі. Тут ми спостерігаємо певні переваги: легкість демонстрації презентації та наочного матеріалу, проведення тестувань, що допомагають розкрити творчий потенціал учня та збільшити його самостійність. Полегшено сприймається та засвоюється матеріал, який групується за допомогою таблиць, схем, діаграм, графіків тощо. За допомогою наочності на уроках історії в учнів розвивається образне мислення, уява, пам'ять, формується поняття про історичне минуле (Пометун, 2006). Наочним називається навчання, при якому поняття і уявлення формуються на основі безпосереднього сприйняття зображень предметів і явищ (Таранінова & Драновська).

Зауважимо, що кількісні та якісні зміни історичного процесу, причинно-наслідкові зв'язки краще допомагає освоїти графічна й умовно-графічна наочність. Графічний метод використовується при опрацюванні статистичних даних. Він є важливим засобом аналізу й узагальнення, при цьому компактно наочно ілюструючи статистичні дані, а іноді

виступаючи єдиним і незамінним інструментом їх дослідження (Чекотовський, 2009: 93-99). До умовно-графічних методів наочності відносяться *таблиці, карти, схеми, діаграми, графіки*, що допомагає систематизувати й узагальнити матеріал, працювати з підручником, визначити рівень знань учнів.

У даному контексті робота з таблицями допомагає швидше засвоювати матеріал і сформувати вміння і навички учнів. Таблиці можуть містити як цифрові дані, так і відомості, розташовані у хронологічному порядку по графах, що сприяє систематизації знань. Найбільш поширеними на уроках історії є *хронологічні таблиці*, які зазвичай складаються з двох стовпчиків: дата, подія (табл. 1):

Таблиця 1

Дата	Подія
966 рік	Прийняття християнства у Польщі
1385 рік	Кревська унія
1772 рік	Перший поділ Речі Посполитої

Досить поширеними є *тематичні та порівняльні таблиці*. Зокрема, тематичні таблиці містять однорідні факти, наприклад, повстання чи війни, науково-технічні відкриття тощо, і складаються з трьох стовпчиків: причини, хід та наслідки подій. У порівняльних таблицях порівнюється два або більше аналогічних чи протилежних історичних явища, наприклад, між формами державного устрою, цінностями, менталітетом тощо. Водночас у сучасній українській школі спостерігається негативна тенденція – засвоєння історичного матеріалу учнями як потоку воєн, повстань, переворотів і окремих постатей в історії. Практично відсутнє цілісне уявлення про історичну епоху, синхронізація всесвітньої історії з історією України, історичні паралелі (Методика організації роботи..., 2018). Щоб усунути цей недолік варто звернутися до хронологічної таблиці, де чітко можна провести паралелі між політичним і культурним становищем у певний історичний

період, паралелі між Західними та Східними цивілізаціями тощо. Наприклад, учні можуть скласти хронологічну таблицю до теми: «Культура України другої половини XVII – першої половини XVIII ст.» за таким зразком (табл. 2):

Таблиця 2

Політичне становище	Дата	Культурне становище
Початок Північної війни	1700 рік.	Заснування Чернігівського колегіуму
Зруйнування Батурина	1708 рік.	Феофан Прокопович закінчує читати курс арифметики та геометрії в Києво-Могилянській академії

Така робота з таблицями, на нашу думку, сприяє розвитку ряду компетенцій учнів, швидкому засвоєнню історичного матеріалу, розумінню історичного процесу, формуванню вмінь і навичок. Але все це стає можливим за умови самостійної роботи учнів з опорою на вчительський приклад.

Наступний вид умовно-графічної наочності, який ми розглянемо, – *історична карта*. Це – джерело історичної інформації, яке поєднує часові та просторові параметри події, вказує на статистичні складові історичного процесу, пов’язує образи й уявлення, які виникають у результаті роботи з навчальним текстом, з просторовим сприйняттям певної історичної реальності (Прокопчук). Учень має осмислено підходити до роботи з картою, спираючись на наявні навички роботи з нею. Тобто, потрібно мати елементарне уявлення про місцевість у масштабі та проекції, розуміти умовні скорочення, працювати одночасно як з історичною, так і географічною картами. Вироблення таких компетентностей допоможе учням виконувати тематичні завдання. Наприклад, нанести на контурну карту «Великий шовковий шлях», «Велике переселення народів» тощо.

Історичний матеріал добре засвоюється й за допомогою схем, які, зазвичай, використовуються для систематизації історичних знань, узагальнення, повторення матеріалу, для наочного порівняння причинно-наслідкових зв'язків, еволюційних процесів тощо. Це є вдалою демонстрацією ходу думок вчителя та ланцюга історичного процесу. Важливо пам'ятати: схеми заповнюються зліва направо, зверху до низу (Осадчук, 2006). Наприклад, (схема 1):

Схема 1

З метою підвищення якості навчання в ході викладу історичного матеріалу вчитель може застосувати ще один метод умовно-графічної наочності – *діаграму*. Саме така наочність використовується при зображенні як однорідних, так і різнорідних даних чи відомостей. У результаті чого в учня формується уміння бачити статистичні дані, розвиток суспільно-політичних явищ та процесів. Варто зазначити, що шкільні підручники з історії вміщують різнотипні діаграми: стовпчикові, круглі, фігурні, сегментні.

Наступним видом умовно-графічної наочності є *графіки*, що дозволяють поглянути на історичні процеси багатоаспектно, масштабно і скласти певне враження про процеси, події та явища. Графіки показують зміну даних у часі та за допомогою них можна спрогнозувати подальший історичний поступ.

Висновки. Таким чином, методика роботи з умовно-графічною наочністю на уроках історії є вагомим та має містити міждисциплінарний підхід. Засвоєння учнями матеріалу, особливо в онлайн-навчанні, неможливе без

візуального ряду або презентаційного матеріалу. Водночас тут варто відзначити негативний момент, зокрема, можливе зловживання шляхом виконання завдань з умовно-графічного циклу в самостійній роботі учня: це може забирати багато часу при проблемно-пошуковому аналізі, тобто, коли слабкіші учні не встигатимуть за сильнішими і, як наслідок, виникатиме перенавантаження, втрата інтересу до навчання у частини дітей. Тому вчитель повинен виважено підходити до такого виду діяльності та застосовувати його з урахуванням фізіологічних і вікових особливостей учнів. На додаток, школа повинна забезпечити вчителя історичним роздатковим матеріалом, картами, закупити історичні хрестоматії, які включають таблиці, схеми, графіки, діаграми. При дистанційному навчанні забезпечити комп'ютером і Wi-Fi. Одночасно, сучасний вчитель зобов'язаний володіти елементарними знаннями з цифрових технологій. Для цього йому необхідно пройти курси з підвищення кваліфікації щодо роботи з комп'ютерними програмами з навчання історії України та всесвітньої історії, особливо у старших класах з використанням умовно-графічної наочності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зміст шкільної освіти. Основні компоненти змісту історичної освіти. URL: <https://studfile.net/preview/5644756/>.
2. Історична наука. *Енциклопедія сучасної України*, 2011. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=12784.
3. Методика організації роботи учнів з таблицями. *Історія в школі*. 24.09.2018. URL: <https://www.historyua.com/2018/09/24/metodyka-organizatsiyi-roboty-uchniv-z-tablyttsyamy/>.
4. Недял А. А. Персоніфікація історико-педагогічного дослідження. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій загальноосвітній школах*. 2020. № 73. Т. 1. С. 33-37.
5. Нова українська школа: порадник для вчителя / Під заг. ред. Бібік Н. М. Київ: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. 206 с.

6. Осадчук Р. До проблеми організації самостійної роботи учнів у професійному навчанні. *Історія в школі*. 2006. № 4. С. 23-25.

7. Павленко Ю. В. Історія Світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посібник. Вид. 2-ге, стереотип. / Відп. ред. та автор вст. слова С. Кримський. Київ: Либідь, 1999. 360 с.

8. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі. Київ: Генеза, 2006. 328 с.

9. Прокопчук М. М. Організація роботи учнів з історичною картою. URL: http://www.myhailo-prokopchuk.edukit.mk.ua/dosvid/robota_z_istorichnoyu_kartoyu_na_urokah_istorii/.

10. Таранінова К. М., Драновська С. В. Наочність як ефективний метод навчання на уроках історії. Освітній проєкт на урок. URL: <https://naurok.com.ua/vikoristannya-umovno-grafichno-naochnosti-na-urokah-istori-28985.html#:~:text=%>.

11. Чековтовський Е. В. Графічний метод у статистиці: історія і теорія. Частина 1. Зародження і становлення графічного методу в статистиці. Історія Статистики. *Статистика України*. 2009. № 1. С. 93-99.

12. Шеляг Г. Вічна актуальність історичних текстів. *Історична правда*. 13 грудня 2019. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2019/12/13/156643/>.

REFERENCES

1. Zmist shkilnoi osvity. Osnovni komponenty zmistu istorychnoi osvity [The content of school education. The main components of the content of historical education]. URL: <https://studfile.net/preview/5644756/> [In Ukrainian].

2. Istorychna nauka. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy* [Historical science. Encyclopedia of modern Ukraine], 2011. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=12784 [In Ukrainian].

3. Metodyka orhanizatsii roboty uchniv z tablytsiamy [Methods of organizing students' work with tables]. *Istoriia v shkoli*.

24.09.2018. URL: <https://www.historyua.com/2018/09/24/metodyka-organizatsiyi-roboty-uchniv-z-tablytsyamy/> [In Ukrainian].

4. Nedial, A. A. (2020). Personifikatsiia istoriko-pedahohichnoho doslidzhennia [Personification of historical and pedagogical research]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii zahalnoosvitnii shkolakh*, 73, 1, 33-37. [In Ukrainian].

5. Bibik, N. M. (2017). Nova ukrainska shkola [New Ukrainian school]: poradnyk dlia vchytelia. Kyiv: TOV «Vydavnychiy dim «Pleiady», 206. [In Ukrainian].

6. Osadchuk, R. (2006). Do problemy orhanizatsii samostiinoi roboty uchniv u profesiinomu navchanni [To the problem of organizing students' independent work in professional education]. *Istoriia v shkoli*, 4, 23-25. [In Ukrainian].

7. Pavlenko, Yu. V. (1999). Istoriia Svitovoi tsyvilizatsii [History of World Civilization]: Sotsiokulturnyi rozvytok liudstva: Navch. posibnyk. Vyd. 2-he, stereotyp. Vidp. red. ta avtor vst. slova S. Krymskyi. Kyiv: Lybid, 360. [In Ukrainian].

8. Pometun, O. I. & Freiman, H. O. (2006). Metodyka navchannia istorii v shkoli [Methods of teaching history at school]. Kyiv: Heneza, 328. [In Ukrainian].

9. Prokopchuk, M. M. Orhanizatsiia roboty uchniv z istorychnoi kartoio [Organization of students' work with a historical map]. URL: http://www.myhailo-prokopchuk.edukit.mk.ua/dosvid/robota_z_istorichnoyu_kartoyu_na_urokah_istorii/ [In Ukrainian].

10. Taraninova, K. M. & Dranovska, S. V. Naochnist yak efektyvnyi metod navchannia na urokakh istorii [Visualization as an effective teaching method in history lessons]. *Osvitnii proekt na urok*. URL: <https://naurok.com.ua/vikoristannya-umovno-grafichno-naochnosti-na-urokah-istori-28985.html#:~:text=%> [In Ukrainian].

11. Chekotovskyi, E. V. (2009). Hrafichniy metod u statystytsi: istoriia i teoriia [Graphic method in statistics: history and theory].

Chastyna 1. Zarodzhennia i stanovlennia hrafichnogo metodu v statystytsi. *Istoriia Statystyky. Statystyka Ukrainy*, 1, 93-99. [In Ukrainian].

12. Sheliakh, H. Vichna aktualnist istorychnykh tekstiv [Eternal relevance of historical texts]. *Istorychna pravda*. 13 hrudnia 2019. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2019/12/13/156643/> [In Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

У статті показано актуальні аспекти методики роботи з умовно-графічною наочністю та можливості її застосування на уроках історії. Адже повна загальна середня освіта включає компонент навчання історії, що формує різнобічний розвиток, виховання і соціалізацію особистості, яка усвідомлює себе громадянином України, здатної до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою. Акцентовано увагу на засвоєнні історичного матеріалу за допомогою двох компонентів – теорії та історичних фактів. Більше того, засвоєння теоретичного і фактичного історичного матеріалу з 6 по 11 класи відбувається за допомогою теоретичного й емпіричного рівнів пізнання.

Водночас у сучасному світі чільне місце посідають інноваційні технології, які допомагають розкрити творчий потенціал учня та збільшити його самостійність. Зокрема, відзначено презентаційний та наочний матеріал, який допомагає полегшено сприймати та засвоювати тему уроку, особливо під час дистанційного навчання. За допомогою наочності на уроках історії в учнів розвивається образне мислення, уява, пам'ять, формується поняття про історичне минуле, кількісні та якісні зміни історичного процесу, причинно-наслідкові зв'язки. Увагу акцентовано на графічній та умовно-графічній наочності. До умовно-графічних засобів наочності віднесено таблиці, карти, схеми, діаграми, графіки, які допомагають систематизувати й узагальнити матеріал, працювати з підручником, визначити рівень знань учнів.

Відзначено негативний момент такого навчання, а саме – зловживання шляхом виконання завдань з умовно-графічного циклу в самостійній роботі учня. Рекомендовано вчителям пройти курси підвищення кваліфікації щодо роботи з комп'ютерними технологіями та програмами з навчання історії України і всесвітньої історії, особливо у старших класах з використанням умовно-графічної наочності.

Ключові слова: *наочність, умовно-графічні методи, таблиці, карти, схеми, діаграми, графіки, школа.*

УДК 94 (477) “19”

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2022-16-165-186>

HISTORIOGRAPHY OF MONEY CIRCULATION IN THE ERA OF THE UKRAINIAN REVOLUTION IN 1917–1921

ІСТОРІОГРАФІЯ ГРОШОВОГО ОБІГУ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.

Анатолій Сустрєтов,

*Ph.D., викладач кафедри
мовних та гуманітарних
дисциплін*

E-mail: sustretov73@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6313-7803

*Донецький національний
медичний університет,
вул. Юрія Коваленка, 4а,
м. Кропивницький, Україна,
25006*

Anatolii Sustrietov,

*Ph.D., Assistant of the chair of
language and humanitarian
subjects No.1*

E-mail: sustretov73@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6313-7803

*Donetsk National Medical
University,
4a, Yurii Kovalenko,
Kropyvnytskyi, Ukraine, 25006*

ABSTRACT

In 1917–1921, when the empires within which the Ukrainian lands lay swayed and fell, Ukrainians were given a chance to establish their own statehood. One of the urgent and first issues was the formation of its own financial and monetary system as a necessary attribute of each state. Researchers studied the history of money circulation during the Central Rada, the Hetmanate of P. Skoropadskyi, the Directory and the Western Ukrainian People's Republic during the XX-XXI centuries. The authors revealed historiographical issues in the context of their own research on the history of money circulation. Science needs a purely historiographical analysis of the existing historical base. Contemporaries of events, well-known specialists in numismatics, history and finance made their own contribution to the scientific

achievements of the issue. It is necessary to emphasize the works published abroad in the twentieth century. In 1972, in Munich, the well-known statesman of the Central Council and Directory B. Martos and J. Zozulia published the work «Money of the Ukrainian State», in 1974 M. Hnatyshak's book «State Money of Ukraine 1917-1920» was published in Cleveland. During the years of independent Ukraine, a constellation of prominent researchers chose the history of money circulation in Ukraine in general and during the Ukrainian Revolution of 1917–1921 in particular as a circle of scientific interests. In 1917–1921, the scientist R.Y. Thorzhewskiy. The scientist D.F. Dmytrienko, under whose leadership the team of authors published «Money in Ukraine: Facts and Documents», in addition, she worked out the problems of the issue under N. Makhno. The financial and monetary policy of the Ukrainian People's Republic and the Hetmanate is studied by P.P. Guy the Lower. In recent years, an important contribution to the scientific achievements of the history of money circulation has made I.G. Skomorovych. In addition, the relevant historical aspects are engaged in scientists N.I. Doroveeva, R.M. Shust. Thus, the urgent issue is the development of historiographical works, systematic and comprehensive analysis of opinions and views of researchers in order to identify the necessary for further study of «dark spots» in the history of money circulation in Ukraine.

Keywords: *coupons, coins, money circulation, emission, Centralna Rada, Hetmanate, Directorate, WUPR.*

Постановка проблеми й актуальність дослідження.

Після падіння імперій вперше за багато років українці отримали можливість створити власну національну державність. Одним з найважливіших атрибутів суверенної держави є власна ефективна та незалежна фінансово-грошова система. Ми повністю погоджуємося з вченими В. Орликом та С. Орлик, які вказують, що серед складного комплексу аспектів дослідження історії України особливе місце належить проблемам, що пов'язані з економічними історичними

аспектами, серед яких яскраво вирізняється історія грошового обігу (Орлик, 2019). Тому вкрай актуальним є висвітлення та аналіз наявного наукового доробку із проблематики функціонування грошової системи українських державних систем протягом окресленого періоду часу.

Аналіз останніх досліджень. Сучасна українська наука потребує в суто історіографічних працях з проблематики грошового обігу українських державних системах в 1917–1921 рр. Здебільшого автори висвітлювали історіографічні питання в рамках історії грошового обігу, фінансової політики урядів, що міститься в дисертаціях, монографічних виданнях, періодиці тощо.

Науковий доробок у сфері грошового обігу часів Української Революції 1917–1921 років здійснили вчені П. Гай-Нижник (Гай-Нижник, 2005–а; Гай-Нижник, 1997; Гай-Нижник 2005–в), М. Дмитрієнко (Дмитрієнко, 2001; Дмитрієнко, 2006), І. Скоморович (Скоморович, 2017), Р. Тхоржевський (Тхоржевський, 1997), науковці Н. Дорофєєва (Дорофєєва, 2000), Р. Шуст (Шуст, 2009) та інші. С. Орлик, А. Бойко-Гагарін приділяють увагу грошовому обігу в цей час з точки зору підробок грошових знаків (Орлик, Бойко-Гагарін, 2017), значної уваги обігу фальшивих грошових знаків у своїх працях приділяє А. Сустретов (Сустретов, 2021)

Мета статті. Постає у висвітленні наявного наукового доробку щодо історії грошового обігу УНР, Гетьманату, ЗУНР. Окреслення проблем, що ґрунтовно досліджені авторами й таких, які потребують подальшого розгляду.

Виклад основного матеріалу. Питаннями Історії грошового обігу займались дослідники протягом XX–XXI ст. Про українські гроші доби національно-визвольних змагань зазначав у своєму каталозі М. Кардаков. У 1953 році в Берліні вийшла його праця «Каталог денежных знаков и России и Балтийских стран 1769 – 1950». До-речі, в ній він згадує про місцеві випуски бон. Вказується, що грошові знаки в Єлисаветграді випускали «Ссудо-сберегательное

товарищество», міська управа («разменный билет города Елисаветграда»), відділення Державного банку, відділення Державного банку України, відділення Народного банку (Кардаков, 1954). Зазначаються місцеві емісії й інших міст України.

1972 року в Мюнхені світ побачила праця Я. Зозулі та сучасника й активного політичного діяча подій 1917–1920 років Б. Мартоса під назвою «Гроші української Держави». Особлива значимість для історіографії полягає в самій участі Б. Мартоса в державних справах. Наприклад, він очолював засідання з'їзду представників земельних комітетів, коли розглядалось питання випуску власних паперових грошей, де на противагу твердження проф. Л. Яснопольського про необхідність золотовалютного резерву заявив, що українські гроші будуть забезпечені запасами борошна та цукру (яких було вдосталь завдяки держмонополії). Згодом щодо карбованця автор вказував: «Дехто думає, що карбованець «спирався» на російський рубель. Але це не вірно. Спирався він на державний авторитет... на державні залізниці й пошту» (Мартос, 1972). Таким чином, праця становить значний інтерес для науки.

Із 1930-х років історією грошового обігу України протягом 1917–1920-х років займався М. Гнатишак. 1974 року в Клівленді вийшла його праця «Державні гроші України 1917–1920 років: Ілюстрований історико-іконографічний нарис». В даній фундаментальній праці автор зазначав власне історію грошового обігу доби Центральної ради, П. Скоропадського, Директорії та ЗУНР. Він вказував також на назви банкнот, їх походження (наприклад, про назву «шаги» написано: «...в науці досі остаточно не з'ясована...») (Гнатишак, 1974), народні назви грошових знаків, хронологію емісій, водяні знаки, випадки фальшування, реальну вартість на інші важливі зовнішні та внутрішні сторони грошей.

В незалежній Україні дослідженням історії грошового обігу України в 1917-1920 роках займається вчений П.П. Гай-Нижник. Він звертає увагу на емісійну політику урядів

Центральної ради, П. Скоропадського (Гай-Нижник, 2005-а), окремої уваги приділяє розмінним маркам-шкагам та українським бонам 1917–1921 років [Гай-Нижник, 1997, Гай-Нижник, 2005-б]. Важливий внесок в історіографічні дослідження грошового обігу та, відповідно, й до наукового доробку історії грошового обігу доби Української революції здійснив В. Капелюшний (Капелюшний, 2018). Важливі аспекти грошового обігу часів Першої світової, що є передісторією доби відродження української національної державності, висвітлені у дослідженні про розмінні марки та казначейські знаки С. Орлик (Орлик, 2015). В. Орлик та С. Орлик здійснили важливе дослідження методологічного характеру щодо вивчення економічної історії України, зокрема грошового обігу. Вчені наводять слушне зауваження щодо наявної історіографії, що дослідникам-економістам не вистачає історичних знань, а дослідникам-історикам не вистачає економічних (Орлик, 2019).

Авторський колектив на чолі з М.Ф. Дмитрієнко, в якому брав участь В.А. Ющенко, видав працю «Гроші в Україні: факти і документи», де присвячено значної уваги історії грошового обігу в 1917–1920-х роках. В праці вказувалось на важку фінансово-грошову ситуацію на перших етапах існування Центральної Ради. Ринок наповнений був значною грошовою масою, водночас на місцях її бракувало, побутовала інфляція. Випуск білетів у 100 карбованців автори називають: «першим кроком до фінансової незалежності України» (Дмитрієнко, 1997). Про шаги зазначається, що це власне український термін, а через значну кількість фальшивок в обігу їх опинилось вдвічі більше за офіційну емісію. Шаги в цілому не прижилися серед населення й в лютому 1919 р. їх анулювала радянська влада (Дмитрієнко, 1997). Оцінюючи загалом фінансову політику вказується на тому, що українська грошова система реально функціонувала протягом існування державності (Дмитрієнко, 1997).

Уряд Гетьмана, на думку авторів, створив власну грошову систему, захищав національний ринок від засилля іноземних валют, здійснив розробку підвалин державного бюджету. А усі грошові знаки та цінні папери продовжували функціонувати після падіння влади П. Скоропадського в Директорії (Дмитрієнко, 1997).

В цілому, протягом існування українських національних державностей українські гроші виконували власні функції успішно, одночасно ставши символом суверенітету та самостійності. Поява та обіг української валюти фінансово забезпечувало армію, органи влади, однак військова поразка Директорії призвела до ліквідації української державності та її атрибутів (Дмитрієнко, 1997).

Значної уваги приділяється в дослідженні регіональним грошовим знакам. Протягом 1917–1920 років місцеві емісії набули значного поширення. Знаходились вони в обігу лише в певному регіоні, випускались від імені владних структур міста, підприємств тощо. Наприклад, в Єлисаветграді місцеві гроші були виконані на високому технічному рівні. Грошові знаки Єлисаветградського відділення Народного банку випускало розмінні білети в 1919 р., а купюра «5 рублей» навіть мала водяні знаки та інші атрибути «справжніх» державних грошей. В місті ще п'ять установ випускали власні грошові знаки, а ще більш ніж десять підприємств використовували для розрахунків папірці з номіналом та печаткою (Дмитрієнко, 1997).

Слід також зауважити, що М.Ф. Дмитрієнко, голова даного авторського колективу, займається питаннями функціонування бон та приватних емісій відповідного періоду, висвітлює аспекти емісійної політики Н. Махна (Дмитрієнко, 2001; Дмитрієнко, 2006).

Р. Тхоржевський в «Нарисах з історії грошей в Україні» розкриває особливості випуску бон за часів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії та ЗУНР. В розділі «Емісії паперових грошей Українською народною республікою у 1917–1920-

х роках він по підпунктах наводить основні відомості про грошовий обіг за часів існування різних українських національних державницьких систем.

Вчений наголошує, що УНР, знаходячись у федеративному зв'язку з Росією, грошової допомоги від «центру» не отримувала. Це призводило до «грошового голоду». Ті, хто мав суттєві заощадження, тримали готівку при собі. Через такі причини українська влада вирішила запровадити власну валюту. Під час наради Секретаріату фінансів висувались ідеї випуску банківських чеків, бон, інших грошових засобів. Однак підтримки вони не отримали, оскільки влада вважала за необхідне випускати українські кредитні білети (Тхоржевський, 1999).

4 грудня 1917 року постановою до царських та тимчасового уряду кредитних білетів прирівняти державні позики та купони як грошовий сурогат (до 1 березня 1918 року). Оголошувалось також про випуск українських кредитних білетів, однак друк їх так і не розпочався. Автор наводить зміст грудневого тимчасового закону про випуск державних кредитних білетів УНР. Водночас, Р. Тхоржевський вказує на ймовірні дві дати початку емісії перших бон – 24 або 26 грудня 1917 р. (за старим календарем). Найбільш ймовірну дату все ж ставить за думкою Міністра Фінансів Директорії Б. Мартоса (24 грудня). Першою вийшла купюра в 100 карбованців. Знаходились у обігу до вересня 1918 року, коли їх вилучив гетьманський уряд (Тхоржевський, 1999).

Вчений наводив різні причини такого вилучення – кліше потрапило до радянської влади або завдяки сатиричним ілюстраціям на 100 крб. щодо самого П. Скоропадського. Також автор вказує на той факт, що в УНР діяли дві грошові системи, оскільки поруч з карбованцями існувала гривня. Російські рублі йшли у співвідношенні 1 до 1 щодо української валюти, а в Західній Україні окрім айстро-угорських крон (1 карбованець дорівнював 2 кронам), діяли німецькі марки й «ост-рублі» (німецькі гроші для Прибалтики, які ви

користувалися при залізничних переїздах, хоча вони українським урядом заборонялись до використання) (Тхоржевський, 1999).

Щодо походження назви карбованець Р.Й. Тхоржевський писав про давній спосіб записувати-карбувати рахунки на розпеченому патику. За іншою версією через карбування гурту металевого рубля. Автор характеризує походження тризубу на карбованцях (запропонував скоріш за все М. Грушевський, після того як за свідченнями Є. Вайнштейна про герб йому повідомив одеський учитель класичної гімназії, оскільки він бачив монети Володимира з тризубом в музеї) (Тхоржевський, 1999).

Купюри номіналом у 100 крб. не мали водяних знаків, а через обставину, що усі білети йшли серії АД і номери 185, було багато фальшивок. Вчений зазначав, що: «В народі ці купюри називали «горпинками» (Тхоржевський, 1999). Назву таку отримали гроші завдяки зображеному на них орнаменту який вишивали на жіночих фартушках – «горпинках».

Також випускалися чеки Державного банку номіналами 100, 200, 500, 1000 крб., вже з водяними знаками. Відповідно до нового закону 1 березня 1918 року основною грошовою одиницею стала гривня із 8,712 долі чистого золота (ділилась на 100 шагів), окрім того було підготовлено карбування дзвінкої монети (золотих у 20 гривень, срібну в одну гривню та мідні в 1, 2, 5, 10, 20 та 50 шагів). Внаслідок затримки друку таких грошей в Берліні, й відповідно браку грошей, в березні уряд вирішив обов'язково приймати кредитні білети та серії російської скарбниці за курсом 1 рубель до 1 карбованця, а також прийняті до обігу купони й облігації (Тхоржевський, 1999). Із березневого випуску грошових знаків скарбниці 1918 року на 100 млн. крб. вартістю 5 та 10 крб. надруковані не були. Р. Тхоржевський наводив цікавий факт, коли денікінці захопили Одесу, окрім «денікінок» вони продовжували друкувати й 50 крб. т. зв. «лопаток». Вони були оголошені

фальшивими, й для розпізнання українська влада навіть випустила інструкцію (Тхоржевський, 1999).

В квітні 1918 р. влада «випустила першу партію паперових розмінних грошей вартістю 10, 20, 30, 40 і 50 шагів» (Тхоржевський, 1999). Причиною слугував той факт, що населення та держава стали нагромаджувати розмінні дрібні монети. Анонсовані урядом 1, 2, 4, 6 шагів в друк не пішли, оскільки через інфляцію зникла їх потреба. Автор наводить твердження Е. Вирового, коли на зворотному боці шагів вказувалось «ходить нарівні з дзвінкою монетою», в той же час працівниці базарів часто говорили: «Де там ходять, коли літають». «Літали» шаги за вітряної погоди. Тому й отримали назву «метеликів» (Тхоржевський, 1999). Вчений акцентує увагу на розбіжності в думках деяких дослідників з приводу введення в обіг розмінних шагів (або встигла випустити Центральна Рада, або емісія відбулась вже за П. Скоропадського, а в квітні уряд шаги не друкував, а лише оголосив про наміри) (Тхоржевський, 1999).

Не оминув уваги дослідник історію грошового обігу Української держави П. Скоропадського. Автор писав, що замовлені Центральною Радою гривні були введені в обіг саме за гетьмана. Облігації, надруковані в Німеччині, не влаштовували за якістю уряд. Влада задля прискорення логістичних процесів доставляла облігації повітрям. Уряд також проводив політику зміцнення національної валюти завдяки забороні ввозу російських грошових знаків (Тхоржевський, 1999). Також дослідник вказував, що німці здійснили позику в 400 млн. крб. (1 карбованець – 1,5 марки або 2 крони). Розплачувались за це т. зв. ост-рублями. Причиною друку купюр в 1 та 2 тис. грн. називає Р. Тхоржевський інфляцію, яка набула катастрофічних розмірів. Окрім централізованого підрахунку випущених грошових знаків, існували випуски місцевих контор, казначейств, тому автор наводить аргумент, що в обіг було випущено набагато

більше грошей, аніж говорить статистика Держбанку (Тхоржевський, 1999).

Р. Тхоржевський розкриває історію грошового обігу часів Директорії також. За твердженням автора, тогочасний уряд проводив самостійну фінансову політику, однак «в порядку облогового стану». Війна з радянською владою примушувала вдаватись до емісії значних сум, а реформаторська діяльність в царині фінансів та грошей здебільшого «залишалась на папері» (Тхоржевський, 1999). Заходи щодо здачі населенням дорогоцінних металів, конфіскація мідних пам'ятників для карбування власної монети призвела до обурення населення. Разом з тим, Директорія використовувала в Києві резерви грошей Центральної ради, гетьмана та російські рублі (Тхоржевський, 1999).

Через політичні обставини Директорія переміщувалась із міста до міста, де постійно намагалась налагодити друк грошей. Дослідник наводить цікавий факт про історію друку банкноти у 5 гривень. Іноді в слові «гривень» пропущена була літера «р». Він також вказує на припущення, що це здійснювалось як прояв протесту проти уряду. Серед найякісніших грошових знаків дослідник називає купюру в 1 тис. грн. (Тхоржевський, 1999). Автор вказує на відсутність загальних статистичних даних про обсяг паперових грошей, надрукованих Директорією. Друк купюр великої вартості призвів до значних труднощів розміну, тому впроваджувались банкноти 10 та 25 карбованців. Пробні грошові знаки у 50 та 1000 гривень, що замовлялись у Відні, стали останнім випуском грошей Директорії. Р. Тхоржевський в підсумку наголошує на постійному процесі змін купівельної спроможності українських грошей, яка безпосередньо залежала від ряду політичних та військових факторів (успіхи призводили до зміцнення валюти й навпаки) (Тхоржевський, 1999).

Н. Дорофєєва та З. Комаринська також висвітлювали історію грошового обігу часів національно-визвольних

змагань. «З історії грошей України» окремих розділ присвячено подіям 1917–1920 років. Вказується, що відсутність будь-якої допомоги зі сторони Москви сприяла прискоренню впровадження власної валюти. На думку дослідниць, назва «карбованець» впроваджувалась завдяки однаковому співвідношенню до російського рубля, що полегшувало товарно-грошові відносини (Дорофєєва, 2000).

Перші емісії, які відбувались в типографії В. Кульженка, мали написи чотирма мовами (в тому числі єврейською). За цієї причини іноді в народі такі гроші називали «єврейськими». Власне, поява своїх, національних грошей «викликала надзвичайне захоплення серед населення» (Дорофєєва, 2000).

На час правління П. Скоропадського: «...припадає певна стабілізація грошової системи України...» (Дорофєєва, 2000). Урядові гетьмана вдалось відновити розбалансовану фінансово-грошову систему України, розробити державний кошторис.

Про грошовий обіг часів Директорії в книзі вказувалось, що не дивлячись на значні територіальні втрати, українські гроші мали більшу за більшовицькі рублі та «керенки» купівельну спроможність (1 карбованець за 4 радянські рублі). Для підвищення функціонального значення грошей Директорії Б. Мартос: «випускав на ринок значну кількість цукру, борошна...» (Дорофєєва, 2000). Випущені грошові знаки номіналом 100 крб. «в народі» називались «богдановки», 250 крб. «канарейки», 1000 крб. «гетьманки» (Дорофєєва, 2000). Дослідниці підсумовують про 24 випущених українських грошових знаки (3 за Центральної ради, 16 при гетьмані, 5 в часи директорії) (Дорофєєва, 2000).

Висвітлює історію грошового обігу України Р. Шуст. Він зазначає, що за доби Центральної ради займалися фінансовими справами та питаннями емісії національних грошей Х. Барановський, а згодом видатний український економіст М. Туган-Барановський. Автор вказує, що на грошове господарство України негативно впливала ситуація в Росії, й

це намагалась попередити нова влада. Перед емісією українських грошей відбулася серйозна дискусія з цього приводу. Пропозиція про створення золотого запасу за рахунок продажу селянам поміщицьких земель золотом була відкинута. Взято за основу було бачення прибічників т. зв. функціональної теорії на чолі з Б. Мартосом (нац. валюта забезпечувалась прибутками від монополій, залізниці та пошти). Проектом реформи, зазначає автор, займався М. Туган-Барановський та інші. Випуск державних кредитових білетів тимчасово передбачалось забезпечити (до створення золотого резерву) держмайном (ліс, монополії державні тощо), а розмір емісії обмежувався половиною від надходжень державних монополій (Шуст, 2009).

Р.М. Шуст акцентує увагу на золотому змісті українського карбованця (що поділявся на 200 шагів), який встановлювався у паритеті з царським золотим рублем. Обіг російських грошових білетів дозволено через брак національних грошей, що в подальшому призвело до негативних наслідків. Серйозною перешкодою емісії стала відсутність необхідних для цього потужностей. Тому використовувався в Київській друкарні високоякісний, але звичайний папір. Це призводило до поширення випадків фальшування. Однак навіть за відсутності водяних знаків, автор вказує на сприймання населенням нових грошей. Окрім «горпинок», дослідник наводить й інші назви серед населення нових грошових знаків – «кульженки», «яєшні». Серед причин наступної емісії Р.М. Шуст вказує на потребу в розмінних номіналах, інфляцію та дефіцит бюджету, тому й передбачалось випустити тимчасові грошові знаки у 5, 10, 25 та 50 карбованців, які після березня 1919 року повинні обмінені бути на гривні (Шуст, 2009).

Серед населення завдяки зовнішньому оформленню (селянин стоїть поруч з березою та спирається на лопату) такі грошові знаки іменувались «лопатки» та «берізки». На впроваджених відповідно до березневого 1918 року закону

гривнях повинні були, як зазначає автор, розміщуватися обов'язкові написи (для застереження від підробок, про забезпечення кредитних білетів державним майном й про обіг нарівні з золотими монетами). Рішення влади друкувати гроші закордоном було вмотивоване саме через негативний попередній досвід (Шуст, 2009). У Німеччини влада закупувала устаткування для карбування власних монет, однак через військові та політичні обставини карбування не розпочалось. Також автор зазначає, що для розмінних операцій в київській друкарні В. Кульженка друкували шаги (мали вигляд поштових марок). Р.М. Шуст називає фінансову та грошову політику уряду виваженою, завдяки чому зріс авторитет держави.

Автор згадує систему грошового обігу Гетьманату П. Скоропадського. В сфері управління фінансів та грошима висококваліфіковані спеціалісти залишились на посадах, також залучались фахівці із Росії, котрі тікали через свавілля більшовиків. Нова влада продовжувала курс на зміцнення національної валюти на міжнародній арені. Військово-політичні негаразди Німеччини та Австро-Угорщини впливали на фінансову та грошову систему України, окрім цього, заможні втікачі з Росії привозили значну масу російських грошей, що також мало негативні наслідки (Шуст, 2009).

Задля впровадження єдиної української валюти та витіснення російських грошей уряд нарощував емісію карбованців та гривень. Рішення влади від 28 березня 1918 р. про забезпечення населення грошовими знаками 10, 40, 100 та 1000 крб. автор називає першим кроком «повномасштабної емісії національних грошових знаків за часів Гетьманату» (Шуст, 2009). Знак державної скарбниці у 1000 крб. став останньою емісією уряду П. Скоропадського, з'явившись в обігу в листопаді 1918 р. Р.М. Шуст вказує на існування на теренах Гетьманату т.зв. агіток, пародій на гроші. За різними даними друкувались або в Москві, або в деяких українських містах. Головною метою їх було підірвати довіру населення до

українських грошей. Дослідник саме це називає головною причиною вилучення з обігу купюр у 100 крб. емісії 1917-го року (Шуст, 2009).

За Директорії план проекту грошової реформи розробляв Б. Мартос. Гривня визнавалась єдиним платіжним засобом в УНР. Всі іноземні оголошувались «поза законом». Однак такий захід Р.М. Шуст називає запізним. Разом з тим, дослідник вказує на успішність реформи, незважаючи на стислі терміни та військово-політичні обставини, оскільки українська валюта змінилась, а її частка в обігу збільшилась, також вона сприймалась населенням краще, ніж більшовицькі та Тимчасового уряду грошові одиниці (Шуст, 2009). Замовлені гроші з Німеччини доставлялись, як уточнює автор, авіакомпанією «Люфтваганс» (орендували п'ять літаків). Такий логістичний метод дослідник називає дуже ризикованим.

Р.М. Шуст наголошує на тому, що у важких обставинах Директорії вдалося утримувати власне грошове господарство та допомагати іншим державам (Білоруській Республіці та Грузії). Після поразки УНР в листопаді 1920 р. уряд перебрався до Польщі. У Кам'янець-Подільському Експедиція заготівлі державних паперів працювала навіть після окупації (продовжувалась емісія карбованців). У вересні 1920 року продовжувався друк грошей у Варшаві до початку 1921 р., коли Експедицію було ліквідовано (Шуст, 2009).

Щодо грошової політики ЗУНР, то через військове протистояння з Польщею уряд вирішив стару австрійську фінансову систему залишити без змін. Влада ЗУНР гостро відчувала нестачу спеціалістів в питаннях фінансів та грошового обігу української національності (оскільки вони здебільшого були поляками й чинили супротив), й таку проблему автор називає найважчою у сфері становлення фінансової системи ЗУНР. Спочатку влада використовувала кошти, які зберігались австрійською адміністрацією в банках. Однак цього не вистачало, тому влада стала налагоджувати власну податкову систему. Найбільше отримали від продажу

нафтопродуктів. У листопаді 1918 року висловлювались думки про емісію тимчасових бон, однак реалізовано це не було (Шуст, 2009).

Уряд ЗУНР домогся отримання від Відня грошової допомоги на 33 млн. 800 тис. крон. А після Акту злуки органи влади ЗУНР стали фінансуватись із скарбниці УНР. Знецінення австрійської крони призвело до впровадження урядом ЗУНР в січні 1919 року грошових знаків УНР у власний обіг. Внаслідок військово-політичної нестабільності населення часто відмовлялось приймати такі грошові знаки. Також відчувалась нестача розмінних купюр, тому в Станіславові друкувались купюри в 5 гривень. На місцях стали виготовлятися власні місцеві бони (Броди, Збараж, Тернопіль та інші міста). Однак, згодом після поразки полякам українські грошові знаки були анульовані ((Шуст, 2009).

Р.М. Шуст також приділив увагу питанням емісії місцевих грошових знаків. Розпочалась на українських землях, які входили до складу Російської імперії пізніше, аніж в Галичині та Буковині, оскільки на початку Першої світової централізована система забезпечувала усі потреби населення. Однак, вже з 1917 року відчувається брак грошей. Тому місцеві органи влади стали випускати власні грошові знаки. Серед найбільших центрів емісії називаються Одеса, Житомир, Кременець, Єлисаветград та ін. «Цікавою сторінкою в історії» автор називає випуск власних грошей Н. Махном (існують згадки сучасників, однак Р.М. Шуст наводить думку М. Дмитрієнко, що власної емісії у Н. Махна не існувало, а за його наказом перероблені були білогвардійські грошові знаки із доданими надписами у два рядки «Гоп кума не журись / в Махна гроші завелись» (Шуст, 2009).

І. Скоморович також займається питаннями історії грошового обігу України. В докторській дисертації вона зазначає, що найбільшою фінансовою проблемою Центральної ради постала відсутність грошей не лише на потреби ринку, але й на забезпечення організації виконавчої та законодавчої влади.

Ситуація ускладнилась, коли до влади в жовтні 1917 року в Росії прийшла Рада народних комісарів та припинила асигнування України й фінансову підтримку (Скоморович, 2017). Після травневої угоди 1918 року між урядами П. Скоропадського та Німеччини і Австрії, в вересні 1918 року була укладена нова угода на 1 млрд. 600 млн. карбованців (за курсом 0,85 крб. за марку та 0,5 крб. за крону (Скоморович, 2017).

Щодо рішення Директорії задля нагромадження золотого запасу автор зауважує, що золоті та срібні прикраси населення повинно здавати за ціною металу на вагу (Скоморович, 2017). Про історію приватних грошей І.Г. Скоморович вказує цікаві факти. Свої бони випускали не лише міста, державні установи, банки. Навіть кафе, кредитні спілки, магазини. А також: «У випадку емісії грошей магазинами чи ресторанами емітент не лише отримував можливість видавати здачу клієнтам своїми грошима, а й «прив'язував» їх до свого закладу...» (Скоморович, 2017). Користувалися власними грошима близько 250 українських населених пунктів (наприклад, в Севастополі налічувалось 352 різних грошових знаків, Харкові 322) (Скоморович, 2017). Протягом останніх років у сфері історії фальшивомонетництва на українських землях важливі дослідження публікує А. Бойко-Гагарін, він підіймає важливу методологічну проблематику характеристики джерел вивчення фальшивих монет та банкнот в грошовому обігу України, також розглядає історію підробок грошових знаків з позицій національної приналежності фальшивомонетників (Бойко-Гагарін, 2020; Бойко-Гагарін, 2019).

Висновки. Отже, українська історіографія має у власному арсеналі науковий доробок багатьох видатних дослідників. Історію грошового обігу розкривали сучасники тогочасних подій, представники діаспори, фахівці в часи незалежної України. Таким чином, здебільшого праці розкривають історичні нюанси грошово-фінансової системи різних українських моделей державності. Тому наука потребує

в подальшому досліджень історіографічного характеру, аналізу та узагальнення усієї наявної наукової бази. Особливо перспективними вважаємо напрямки введення у науковий обіг значного місцевого регіонального архівного матеріалу з історії грошового обігу зазначеного періоду; майже відсутня інформація про грошовий обіг місцевих грошових знаків доби революції і відновлення української державності,

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко-Гагарін А. Національна приналежність фальшивомонетників в сер. XIX – поч. XX ст. в Російській імперії. *Соціум. Документ. Комунікація*. Спецвипуск. № 8/2. Переяслав-Хмельницький, 2020. С. 14-29.
2. Бойко-Гагарін А. Характеристика джерел вивчення фальшивих монет та банкнот в грошовому обігу України в Імперську добу (1795-1917). *Соціум. Документ. Комунікація*: збірник наукових статей. Серія «Історичні науки». Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип.8. С. 55–75.
3. Гай-Нижник П. Емісійна політика урядів України 1917–1918 рр. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*. Збірник статей. Вип.9. К.: Інститут історії України НАН України, 2005. С.100–125.
4. Гай-Нижник П.П. Марки-шаги – грошові знаки державної України 1917–1920 років. *Фінанси України*. 1997. №4. С.112–114.
5. Гай-Нижник П.П. Розмінні марки-шаги, їхній характер і завдання. *Фінанси України*. 2005. №3. С.152–155.
6. Гнатишак М. Державні гроші України 1917–1920 років: Ілюстрований історико-іконографічний нарис. Клівленд, 1974. 444 с.
7. Гроші в Україні: Факти і документи / НАН України. Ін-т історії України; Авт.: М. Дмитрієнко, В. Ющенко, В. Литвин та ін. К.: Фірма «ARS-Ukraine», 1998. 454 с.
8. Дмитрієнко М.Ф. Паперові гроші місцевих та приватних емісій як історичне джерело. 1917–1920 рр. *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2001. № 5. С. 162-186.

9. Дмитрієнко М.Ф. Гроші Нестора Махна. *Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики*: Зб. наук. пр. Вченим-колегам з нагоди 70-річчя з дня заснування Інституту історії України НАН України присвячуємо. К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. Число 13: Ч. 1. С. 36–47.
10. Дорофєєва Н.І. З історії грошей України : Навчальний посібник. Львів: Львівський банківський ін-т НБУ, 2000. 165 с.
11. Капелюшний В. National banknotes and attempt to issue coins during the Ukrainian revolution of 1917–1921: results and research prospects. *Al-lea congress international de Numismatica din perioada postbelica «100 de ani de la Marea unire de la Alba iulia din decembrie 1918»*. Brasov, 2018. pp. 168–170
12. Кардаков М.И. Каталог денежных знаков России и Балтийских стран 1769 – 1950. Берлин, 1953. 444 с.
13. Мартос Б. Гроші української Держави. Мюнхен: Український Технічно-Господарський Інститут 1972. 100 с.
14. Орлик В.М., Орлик С.В. Теоретико-методологічні та джерелознавчі проблеми економічної історії України. *Універсум історії та археології*. Том. 2 (27) Вип 2. Дніпро. 2019. С.5-27
15. Орлик С.В. Розмінні марки та казначейські знаки у грошовому обігу в Україні в період Першої світової війни. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць*. 2015. Ч. 26–27. С. 141–148
16. Орлик С.В., Бойко-Гагарін А. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. *Український нумізматичний щорічник*. 2017. №1. С. 143–164.
17. Скоморович І.Г. Еволюція та функціонування грошової системи в Україні: дис. ...докт. екон. наук: 08.00.01. Львів, 2017. 479 с.
18. Сустретов, А. С. Грошовий обіг в Наддніпрянській Україні в дореформений період: історіографія : дис. .PhD. іст. наук : 07.00.06; ЦНТУ. Кропивницький, 2021. 225 с.
19. Тхоржевський Р.Й. Нариси з Історії грошей в Україні: (З давніх часів до сучасності): Навчальний посібник для

економічних та історичних факультетів вузів. М-во освіти України; Тернопільська академія народн. госп.; Науково-дослідн. центр історії грошей. Тернопіль: Вид-во Карп'юка, 1999. 237 с.

20. Шуст Р.М. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні. 2-ге вид., стер. К.: Знання, 2009. 376 с.

REFERENCES

1. Hai-Nyzhnyk P. (2005). *Emisiina polityka uriadiv Ukrainy 1917–1918 rr. Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka. Zbirnyk statei*. [Emission policy of the governments of Ukraine in 1917–1918]. №. 9, 100–125. [in ukrainian].
2. Hai-Nyzhnyk P.P. (1997). *Marky-shahy – hroshovi znaky derzhavnoi Ukrainy 1917–1920 rokiv*. [The “shahy” banknotes of the state of Ukraine of 1917–1920]. *Finansy Ukrainy*. №4, 112–114. [in ukrainian].
3. Hai-Nyzhnyk P.P. (2005). *Rozminni marky-shahy, yikhni kharakter i zavdannia*. [Exchange “shahy” banknotes, their nature and tasks]. *Finansy Ukrainy*. №3, 152–155. [in ukrainian].
4. Hnatyshak M. (1974). *Derzhavni hroshi Ukrainy 1917–1920 rokiv: Iliustrovanyi istoryko-ikonohrafichniy narys*. [State money of Ukraine 1917–1920: Illustrated historical and iconographic essay]. Klivlend. [in ukrainian].
5. Dmytrienko M. (1998). *Hroshi v Ukraini: Fakty i dokumenty*. [Money in Ukraine: Facts and documents]. Kiyiv: «ARS-Ukraine». [in ukrainian].
6. Dmytrienko M.F. (2001). *Paperoi hroshi mistsevykh ta pryvatnykh emisii yak istorychne dzherelo. 1917–1920 rr.* [Paper money of local and private issues as a historical source. 1917–1920]. *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini*. № 5, 162–186. [in ukrainian].
7. Dmytrienko M.F. (2006). *Hroshi Nestora Makhna*. [Nestor Makhno's money.]. *Spetsialni istorychni dystsypliny: Pytannia teorii ta metodyky*: Zb. nauk. pr. Vchenym-koleham z nahody 70-

richchia z dnia zasnuvannia Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy prysviachuemo. Kiyiv.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Chyslo 13.№ 1, 36–47. [in ukrainian].

8. Dorofieieva N.I. (2000) *Z istorii hroshei Ukrainy: Navchalnyi posibnyk*. [From the history of money in Ukraine: Textbook]. Lviv: Lvivskiy bankivskiy in-t NBU. [in ukrainian].

9. Kapeliushnyi V. (2018). National banknotes and attempt to issue coins during the Ukrainian revolution of 1917–1921: results and research prospects. *Al-lea congress international de Numismatica din perioada postbelica «100 de ani de la Marea unire de la Alba iulia din decembrie 1918»*. Brasov, 2018. pp. 168–170 [in english]

10. Kardakov M.Y. (1954). *Kataloh denezhnykh znakov Rossyy y Baltyiskyykh stran 1769 – 1950*. [Catalog of banknotes of Russia and the Baltic countries 1769–1950]. Berlyn. [in russian]

11. Martos B. (1972). *Hroshi ukrainskoi Derzhavy*. [Money of the Ukrainian State]. Miunkhen: Ukrainskyi Tekhnichno-Hospodarskyi Instytut. [in ukrainian].

12. Orlyk, V., & Orlyk, S. (2020). Teoretyko-metodolohichni ta dzhereloznavchi problemy ekonomichnoi istorii Ukrainy [Theoretical-methodological and source-studying problems of the Economic history of Ukraine]. *Universum istorii ta arkhеolohii – Universum Historiae Et Archeologiae*, 2(2), 5-26. doi:10.15421/26190201 [in ukrainian].

13. Orlyk, S.V. (2015). Rozminni marky ta kaznacheiski znaky u hroshovomu obihu v Ukraini v period Pershoi svitovoi viiny [Retail stamps and treasury notes in monetary circulation in Ukraineduring the First World War]. Abstract of papers:Spetsialni istorychni dystsypliny: pytanniateorii ta metodyky. 26–27, 141–148. [in Ukrainian].

14. Orlyk, S.V., Boiko-Haharin, A. (2017). Falshyvomonetnyystvo v Ukraini v roky Pershoi svitovoi viiny [Counterfeiting in Ukraine during the First World War]. *Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk – Ukrainian Numismatic Yearbook*, 1. 143–164 [in ukrainian].

15. Skomorovych I.H. (2017). *Evoliutsiia ta funktsionuvannia hroshovoi systemy v Ukraini*. [Evolution and functioning of the monetary system in Ukraine]. dys. ...dokt. ekon. nauk: 08.00.01. Lviv. [in ukrainian].

16. Sustrietov, A. S. (2021) *Hroshovyi obih v Naddniprianskii Ukraini v doreformenyi period: istoriohrafiia* [Money circulation in Dnieper Ukraine in the pre-reform period: Historiography]. thesis ... for Ph.D.: 07.00.06. Kropyvnytskyi. [in ukrainian].

17. Tkhorzhievskiy R.I. (1999). *Narysy z Istori hroshei v Ukraini: (Z davnikh chasiv do suchasnosti): Navch. posibnyk dlia ekonomichn. ta istorychn. fak. vuziv*. [Essays on the History of Money in Ukraine: (From ancient times to the present): A textbook for economic and historical faculties of universities.]. Ternopil: Vydvo Karpiuka. [in ukrainian].

18. Shust R.M. (2009). *Numizmatyka: istoriia hroshovoho obihu ta monetnoi spravy v Ukraini. 2-he vyd.* [Numismatics: the history of money circulation and coinage in Ukraine]. Kiyiv: Znannia. [in ukrainian].

АНОТАЦІЯ

В 1917–1921 роках, коли похитнулись та впали імперії, в межах яких перебували українські землі, українці отримали шанс на створення власної державності. Одним із нагальних та перших питань постало формування власної фінансово-грошової системи як необхідний атрибут кожної держави. Історією грошового обігу за часів Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії та ЗУНР займались дослідники протягом XX–XXI ст. Автори розкривали історіографічні питання в контексті власних досліджень, що стосувались історії грошового обігу. Наука потребує суто історіографічного аналізу наявної історичної бази. Власний внесок у науковий доробок проблематики здійснили сучасники подій, відомі фахівці з нумізматики, історії та фінансів. Необхідно наголосити увагу на працях, які видавались за кордоном в XX ст. В 1972 році в Мюнхені відомим

державним діячем Центральної Ради та Директорії Б. Мартосом та Я. Зозулею була видана праця «Гроші Української Держави», 1974 року опублікована в Клівленді книга М. Гнатишака «Державні гроші України 1917–1920 років». В роки незалежної України плеяда видатних дослідників обрала за коло наукових інтересів саме історію грошового обігу України загалом та за часів Української Революції 1917–1921 рр. зокрема. Значної уваги питанням обігу та емісії бон в 1917–1921 рр. приділив вчений Р.Й. Тхоржевський. Монетній справі та грошовій політиці присвятила свою увагу вчена Д.Ф. Дмитрієнко, під керівництвом якої колектив авторів видав «Гроші в Україні: факти і документи», окрім того вона розробляла проблеми емісії за Н. Махна. Фінансово-грошову політику УНР, Гетьманату вивчає П.П. Гай-Нижник. В останні роки важливий внесок у науковий доробок історії грошового обігу здійснила І.Г. Скоморович. Окрім того, відповідними історичними аспектами займаються науковці Н.І. Доровєєва, Р.М. Шуст. Таким чином, нагальним питанням є розробка історіографічних праць, системний та комплексний аналіз думок та поглядів дослідників задля виокремлення необхідних для подальшого вивчення «темних плям» з історії грошового обігу України.

Ключові слова: бони, монети, грошовий обіг, емісія, Центральна Рада, Гетьманат, Директорія, ЗУНР.

To the authors of Bulletin

Dear authors!

Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav accepts for publication in the scientific collection «Society. Document. Communication» articles on current issues of historical science, archeology, historiography, source studies and special historical disciplines (original research results in the field of document science, library and publishing, social communications and socio-humanities at the national and international levels), research theory and practice modern educational and methodical technologies of training specialists.

In order to be able to submit articles to the collection and check the current status of your submissions, you must log in to the website <https://sdc-journal.com> or register.

Requirements for design of the publication

The article is submitted in the original language (Ukrainian or English).

If the article is written in English, it is necessary to submit a translation (in Ukrainian) to the Editorial Board!

The main body of the article (*without annotations and literature*) should be at least 10 pages long. The total volume of the article should not exceed 25 pages.

Manuscripts undergo mandatory «blind» review.

Technical requirements for the article: **Margins:** lower, upper - 2 sm; right - 1.5 sm; left - 3 sm.

Editor: MS Word.

Headset: Times New Roman, *pins (size)* 14, *spacing* – 1.

The text is typed without hyphenation.

Regarding the characters: only the following text should be quoted in the text: «», a dash is a short dash: «–». You do not need to put extra spaces, especially in front of square brackets or in parentheses. To prevent this, use the «Unprinted» function.

Tables in the text should be executed in Excel or Word without filling. Drawings made in Word should be grouped together and be a single graphic object. All illustrations must be in black and white or in grayscale, you can use other fill modes (pattern).

The scientific article should contain the following necessary elements:

- statement of the problem in general form and connection with important scientific or practical tasks; relevance of the topic;
- analysis of the latest research and publications in which the problem is solved and which the author relies on, the selection of previously unresolved parts of the general problem to which the article is devoted;
- formulating the goals (goals) of the article, setting the task;
- presentation of the main research material with full justification of the scientific results;
- conclusions and prospects for further exploration in this direction.

The article is formulated as follows:

In the upper left corner: UDC code;

In the middle:

- title of the article (in English, capital letters, bold);
- title of the article (in Ukrainian, capital letters, bold).

In two columns:

On the left (in Ukrainian):

- *name, surname of the author (authors) (italics, bold);*
- academic rank, academic degree, position;
- e-mail;
- ORCID;
- Researcher ID;
- place of work;
- postal address of the institution where the author (s) works.

On the right (in English):

- *name, surname of the author (authors) (italics, bold);*
- academic rank, academic degree, position;
- E-mail;

- ORCID;
- Researcher ID;
- place of work;
- postal address of the institution where the author (s) works.

Width alignment:

Abstract of the article (in English, *italics*, volume - not less than 1800 characters without spaces (230-250 words)). **Keywords** (in English, *italics*, 6-8 words)

Article text in original language (as required).

SOURCES AND LITERATURE (title in center, bold)

...

...

REFERENCES (title in center, bold)

....

...

Abstract of the article in Ukrainian (*italics*, volume - not less than 1800 characters without spaces (230-250 words)). **Keywords** (in Ukrainian, *italics*, 6-8 words);

Citation and in-text references to literary sources are made in the **APA** style, for example (Petrenko, 2008); if the source page is specified, it is given through a colon, for example (Petrenko, 2008: 125).

Literature design

The literature is designed in accordance with the requirements of «DSTU 8302: 2015. Bibliographic reference. General Terms and rules of assembly», of July 1, 2016)

References are made according to the APA standard

For transliteration of the Ukrainian text into Latin the free site <http://www.slovnyk.ua/services/translit.php> is used (we choose the American variant);

Articles whose authors do not have a scientific degree are additionally accompanied by a review of Ph.D., Doctor in the field of publication or an extract from the protocol of the meeting of the department on the recommendation of the article for

publication. The review or extract from the protocol is submitted in the original or in scanned form by e-mail.

Tel.: (097) 758-40-85; (093) 534-12-58; (095) 460-98-24

Website of the collection of scientific works: <https://sdc-journal.com>

E-mail: redkolegiasdk@gmail.com

Editorial Board

До авторів збірника Шановні автори!

Університет Григорія Сковороди в Переяславі приймає до друку в науковому збірнику «Соціум. Документ. Комунікація» статті з актуальних питань історичної науки, археології, історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін (оригінальні результати досліджень у галузі документознавства, бібліотечної та видавничо-поліграфічної справи, соціальних комунікацій та соціогуманітаристики на національному та міжнародному рівнях), теорії та практики досліджень у галузі сучасних навчально-методичних технологій підготовки фахівців.

Для того, щоб мати можливість подавати статті до збірника та перевіряти поточний статус своїх подань, необхідно увійти на сайт <https://sdc-journal.com> або зареєструватись.

Вимоги до оформлення публікації

Стаття подається мовою оригіналу (українською або англійською).

Якщо стаття написана англійською мовою, необхідно представити до редакції її переклад (українською мовою)!

Обсяг основного тексту статті (*без анотацій та літератури*) має становити не менше 10 стор. Загальний обсяг статті не повинен перевищувати 25 сторінок.

Рукописи проходять обов'язкове «сліпе» рецензування.

Технічні вимоги:

Поля: *нижнє, верхнє* – 2 см; *праве* – 1,5 см; *ліве* – 3 см.

Редактор: MS Word.

Гарнітура: Times New

Roman, *кегель* (розмір) 14, *інтервал* – 1.

Текст набирається без переносів.

При наборі тексту слід дотримуватися таких загальних норм:

- між словами ставити тільки один пробіл;

- розрізняти тире (–) та дефіс (-). Тире у тексті обов’язково з обох боків відділяють пробілами;
- не відділяти від попередньої цифри знак градуса, мінути, секунди, процента (25°; 5'; 30"; 77%);
- відділяти нерозривним пробілом (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Пробіл) знаки і літери на означення томів, частин, параграфів, пунктів, номерів сторінок тощо від наступної цифри (Т. 2; ч. 15; § 7; № 17; С. 28–29); загальноприйняті позначення одиниць виміру від попередньої цифри (120 грн; 30 км; 7 млн; 40 тис.);
- відділяти нерозривним пробілом ініціали та прізвище (П.П. Петренко); скорочення після переліків (і т. п., і т. д.), перед іменами та прізвищами (П. Петренко, ім. В. Винниченка), перед географічними назвами (м. Київ, с. Моринці, р. Дніпро);
- скорочення типу 90-ті, 2-го друкувати через нерозривний дефіс (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Дефіс);
- лапки використовувати парні лапки («»);
- апостроф має виглядати так – ’;
- дати подавати через тире без пробілів. Перед скороченнями р., рр., ст. –ставити нерозривний пробіл. Якщо дати наводити в дужках, то «рр.» не писати. У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (2018/19 навчальний рік);
- часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (36–44; липень–серпень);
- у цифрових даних, що включають більше п’яти цифр, після кожних трьох цифр ставити нерозривний пробіл (11 111; 111 111);
- таблиці в тексті мають бути виконані в Excel або Word без заливання. Малюнки, виконані у Word, мають бути згруповані і являти собою один графічний об’єкт. Усі ілюстрації треба подавати в чорно-білому варіанті або у градаціях сірого кольору, можна використовувати інші способи заливки (узор).

Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; актуальність теми;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор (**обов'язково з покликаннями на праці цих авторів і внесенням їх до загального списку літератури!**), виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей (мети) статті, постановка завдання;
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Стаття повинна мати таку структуру:

У верхньому лівому кутку: Шифр УДК;

По центру:

- назва статті (англ. мовою, великими літерами, напівжирним шрифтом);
- назва статті (українською мовою, великими літерами, напівжирним шрифтом).

У двох колонках:

З лівого боку (українською мовою):

- *ім'я, прізвище автора (авторів) (курсивом, напівжирним шрифтом);*
- *вчене звання, науковий ступінь, посада;*
- *E-mail;*
- *ORCID;*
- *Researcher ID;*
- *місце роботи;*
- *поштова адреса установи, де працює автор (автори).*

З правого боку (англійською мовою):

- *ім'я, прізвище автора (авторів) (курсивом, напівжирним шрифтом);*

- вчене звання, науковий ступінь, посада;
- E-mail;
- ORCID;
- Researcher ID;
- місце роботи;
- поштова адреса установи, де працює автор (автори).

Вирівнювання по ширині:

Анотація статті (англійською мовою, *курсивом*, обсяг – не менше 1800 знаків без пробілів (230-250 слів)). Ключові слова (англійською мовою, *курсивом*, 6-8 слів)

Текст статті мовою оригіналу (відповідно вимог).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА (назва по центру, **напівжирним** шрифтом)

...

...

REFERENCES (назва по центру, **напівжирним** шрифтом)

....

...

Анотація статті українською мовою (*курсивом*, обсяг – не менше 1800 знаків без пробілів (230-250 слів)); **Ключові слова** (українською мовою, *курсивом*, 6-8 слів);

Цитування та внутрішньо текстові покликання на літературні джерела здійснюються за стилем **APA**, наприклад (Петренко, 2008); якщо зазначається сторінка джерела, то вона подається через двокрапку, наприклад (Петренко, 2008: 125).

Оформлення літератури

Література оформлюється відповідно до вимог «ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання», що вступив в дію 01.07.2016)

References оформлюється згідно стандарту APA

Для транслітерації українського тексту на латиницю використовується безкоштовний сайт <http://www.slovnyk.ua/services/translit.php> (вибираємо варіант *американська*).

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, додатково супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається в оригіналі або в сканованому вигляді електронною поштою.

Довідки за телефоном: (097) 758-40-85; (093) 534-12-58; (095) 460-98-24

Сайт збірника наукових праць: <https://sdc-journal.com>

Електронна адреса: redkolegiasdk@gmail.com

Редакційна колегія

Society. Document. Communication. Соціум. Документ. Комунікація.
зб. наук. праць. Переяслав: ФОП Домбровська Я.М. 2022. Вип. 16. 196 с.

Наукове видання

Society. Document. Communication **Соціум. Документ. Комунікація**

Серія «Історичні науки»

Випуск 16

Редакція не несе відповідальності за погляди, судження, результати та висновки, зроблені авторами статей і надруковані в збірнику. Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ **несуть автори матеріалів.**

Статті приймаються до друку лише після їх обговорення на засіданні редколегії збірника при наявності позитивної рецензії рецензента та підтримки їх більшістю членів редколегії.

У разі передруку посилання на «Соціум. Документ. Комунікація» **обов'язкове.**

Підписано до друку 26.12.2022 р. Формат 60x84/16.
Папір офсет. Гарнітура Times New Roman. Наклад 100.

Зам. № 66. Ум. друк. арк. 7,3

Виробник ФОП Домбровська Я.М Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців

ДК № 6366 від 22.08.2018 р.

08055, Київська обл., Макарівський р-он., с. Вільне,

e-mail: devis519@ukr.net
